

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI VAZIRLAR MAHKAMASINING
DAVLAT TILINI RIVOJLANTIRISH DEPARTAMENTI**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
O‘ZBEK TILI, ADABIYOTI VA FOLKLORI INSTITUTI**

**A.R.MATNIYAZOV
B.YUSUFOV**

O‘ZBEK TILINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI TARIXI

Toshkent – 2023

U O‘K: 811.502.1330(0091)

BBK 81.2g(5 O‘zb)

A 17

Ushbu monografiya birlamchi yozma manbalar asosida o‘zbek tilining ko‘p ming yillik tarixiy rivojlanishini yoritib beruvchi ilmiy asardir. Unda miloddan oldingi davrlarda hozirgi O‘zbekiston hududida yashagan, o‘zbeklarning ajdodlari hisoblangan turkiy xalq vakillarining eng qadimgi yozma manbalarda keltirilishi bayon etilgan, ularning boshqa xalqlar tillariga ko‘rsatgan ta’siri, ilmiy faktlar asosida o‘zbek tilining tarixan shakllanish davrlari hamda rivojlanish bosqichlari tadqiq qilingan.

Monografiya O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-sonli farmoni bilan tasdiqlangan “2020-2022-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasini 2020-2022-yillarda amalga oshirish dasturi”da belgilangan ustuvor vazifalari asosida nashrga tayyorlandi.

Mas’ul muharrir:

R.B.Mahmudov – filologiya fanlari doktori, katta ilmiy xodim

Taqrizchilar:

I.J.Yo‘ldoshev – filologiya fanlari doktori, professor,

Q.Sh.Omonov – filologiya fanlari doktori, professor,

B.Abdushukurov – filologiya fanlari doktori, professor.

A 17 A.R.Matniyazov, B.Yusufov. O‘zbek tilining shakllanishi va rivojlanishi tarixi. – Toshkent, 2023. – 136 b.

O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti Ilmiy kengashining 2022-yil oktabr oyi yig‘ilishida muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi o‘zbek tilini rivojlantirish jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan chop etildi.

© Matniyazov A.R., Yusufov B. O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti, 2023 (2022).

MUNDARIJA

SO‘ZBOSHI.....	4
-----------------------	----------

1-BOB. O‘ZBEK TILINING SHAKLLANISHI TARIXI: MILODIY XI ASRGACHA BO‘LGAN DAVR.....	10
--	-----------

1.1. O‘zbekiston hududida yashagan turkiy xalqlar haqida ma’lumot beruvchi manbalar.....	12
1.2. Turon va Xorazmda yozuv madaniyatining paydo bo‘lishi.....	14
1.3. Til va yozuv masalasi.....	20
1.4. Chuvash tili va o‘zbek shevalari orasidagi leksik parallellar.....	28

2-BOB. O‘ZBEK TILINING RIVOJLANISHI TARIXI: MILODIY XI ASRDAN XV ASRGACHA BO‘LGAN DAVRDA YARATILGAN ADABIY MANBALARNING O‘ZBEK TILI RIVOJIDAGI O‘RNI	48
---	-----------

2.1. O‘zbek tili tarixiy taraqqiyoti va o‘zbek etnonimi.....	48
2.2. Qarluq-xorazm adabiy tilida yaratilgan asarlar.....	54
2.3. Mamluk-qipchoq yozma yodgorliklari va xorazm turkchasi manbalari.....	87
2.4. O‘zbek shevalari: substrat qatlam.....	92

Xulosa.....	97
--------------------	-----------

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati	101
---	------------

Shartli qisqartmalar.....	125
----------------------------------	------------

SO‘ZBOSHI

Hozirgi o‘zbek tili uchta – qarluq-chigil-uyg‘ur, qipchoq hamda o‘g‘uz lahjalaridan tarkib topgan. O‘zbek tili genealogik jihatdan turkiy tillar qarluq guruhining qarluq guruhchasiga mansub deb qaraladi. Hozirgi o‘zbek tili – turkiy tillarning qarluq guruhiga mansub tillardan; yangi uyg‘ur tili bilan birgalikda qarluq guruhchasini tashkil qiladi¹.

Ilmiy adabiyotlar, qomus va ma’lumotnomalarda qayd qilinishicha, hozirgi o‘zbek tiliga qarluq va qipchoq lahjasining Toshkent va Farg‘ona shevalari asos qilib olingan. Tarixan hozirgi O‘zbekiston hududida qadimdan turkiy xalqlarning eng yirik bo‘g‘inlari bo‘lmish qarluq, qipchoq va o‘g‘uz qabilalari yashab kelishgan. Ushbu qabilalar pirovardida o‘zbek xalqi va o‘zbek tilining rivojlanishida muhim o‘rin tutgan. Ammo o‘zbek tilining shakllanish ildizlari juda qadim zamonlarga borib taqaladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 13-maydagi PF–4797-sonli Farmonida ta’kidlanganidek, “O‘zbek tili qadimiy va boy tarixga ega bo‘lib, uning shakllanishida miloddan oldingi va miloddan keyingi dastlabki asrlarda mintaqamiz hududida yashagan baqtriylar, so‘g‘diylar, xorazmiylar va boshqa elat va millatlar o‘z ta’sirini ko‘rsatgani haqida mavjud ilmiy manbalar dalolat beradi”².

Eng qadimgi davrlarda tarixan O‘zbekiston hududida yashagan, asosan, turkiy tilli o‘troq, yarim o‘troq va ko‘chmanchi qabila va elatlarning o‘zbek xalqi va tilini shakllanishiga qo‘shgan hissasini birlamchi moddiy manbalar asosida tadqiq qilish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Ma’lumki, til tarixan o‘zi mansub bo‘lgan xalq, elat, qabila va urug‘lar tarixi bilan chambarchas bog‘liqdir. O‘zbek tilining shakllanishi va rivojlanishi – tarixan O‘zbekiston hududining lingvogeografik areallari bilan bog‘liq. Shu

¹ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. – 10-жилд. – Т.: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси”, 2005. – 555-бет.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016-йил 13-майдаги “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги Фармони // Халқ сўзи. – 2016. – 13 май.

ma'noda o'zbek tilining shakllanishi va rivojlanishi tarixini Xorazm lingvogeografik areali doirasida tadqiq qilish yangi ilmiy natijalarni berishi mumkin.

O'zbek tili o'tmishda yaqin aloqada bo'lgan tillardan biri xorazm tilidir. Xorazm tili va yozuvi Markaziy Osiyo xalqlari tarixida ma'lum rol o'ynagan. Ammo, qadimgi xorazmliklar va xorazm tili, uning turkiy tillarga ta'sirini, undan o'zbek tili leksikasiga kirib qolgan elementlar fanda deyarli o'rganilgan emas. Biroq, o'zbek tili leksikasida, ayniqsa, xalq shevalari lug'at tarkibida bu tilning ayrim unsurlari saqlangan¹. Bu jarayonda, albatta, o'zbek tiliga boshqa tillarning bir tomonlama mutlaq ta'siri istisno qilinadi, hududda tillar va ellar o'zaro muloqot natijasida bir-birlariga ta'sir qilgani shubhasiz. Shu ma'noda, miloddan oldingi davrlarda O'zbekiston hududida yashagan turkiy tilli xalqlarning boshqa el va elatlar tiliga ko'rsatgan ta'sirini yozma manbalar asosida tadqiq qilish fursati yetib keldi. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishishi arafasida qabul qilingan "Davlat tili haqida"gi qonunning 16-moddasi sharhida Markaziy Osiyo xalqlarining, shu jumladan, o'zbek xalqining asrlar davomida arab alifbosi asosidagi yozuvdan foydalanib kelgani va bu yozuvda ko'plab ilmiy-tarixiy va badiiy asarlar bitilganini hisobga olib, ana shu yozuvni o'rganish uchun qanday shart-sharoitlar yaratilishi, hamda xalqimizni o'z tarixiy xazinasidan bahramand etish madaniy-ma'rifiy ahamiyatga ega bo'lgan yirik ijtimoiy, siyosiy omil ekanligi bayon etilgan edi². Vatanimiz mustaqillikka erishgach, moddiy-ma'naviy merosimizning ajralmas qismi bo'lgan qadimgi yozma yodgorliklar – tarixan O'zbekiston hududida muomalada bo'lgan qadimgi til va ko'hna bitiklar, epigrafik, numizmatik va qo'lyozma manbalarni o'rganishga sharoit yaratildi. Shuningdek, oldingi ayrim fikrlarga tanqidiy yondashish, yangi aniqlangan ma'lumotlarni ilmiy muomalaga kiritish, o'tmishga faqat tarixiy va ilmiy nuqtayi nazardan xolisona baho berish bu borada ilmiy tadqiqotlar o'tkazish zaruriyatini belgilaydi.

¹Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: «Фан», 1981. – 95-бет.

²Абдумажидов Ғ.А, Шохназаров Т. Ўзбекистон ССРнинг Давлат тили ҳақидаги қонунига шарҳлар. – Тошкент: «Ўзбекистон» нашриёти, 1990. – 20-бет.

Jahon turkiyshunosligida o‘zbek tili tarixiga oid bir necha tadqiqotlar olib borilgan. A.N.Samoylovich¹, E.D.Polivanov², S.E.Malov³, A.K.Borovkov⁴, N.A.Baskakov⁵, A.M.Sherbak⁶ singari olimlar o‘zbek tili tarixi va tasnifi, adabiy til tarixi, jumladan adabiy tilning shakllanishi va rivojlanishiga doir tadqiqotlarni amalga oshirganlar. Ular amalga oshirgan aksar ishlarda o‘zbek tili tarixi turkiy tillar tasnifi doirasida ko‘rib chiqiladi. Ayrim ishlar o‘zbek shevalari tasnifiga bag‘ishlangan bo‘lsa, ba’zi ishlarda o‘zbek adabiy tili tarixi o‘rganilgan. Bunda adabiy tilning shakllanish jarayoni turli tadrijiy davrlarga ajratilib, rivojlanish bosqichlari qayd qilinadi.

O‘zbekistonda o‘zbek tili tarixini o‘rganish ishlari XX asrning 20-yillaridan boshlangan. Bugunga qadar o‘zbek tili tarixi va o‘zbek adabiy tilining shakllanishiga doir qator monografiya va kitoblar, oliy ta’lim muassasalari uchun o‘quv qo‘llanmalari nashr qilingan. Bu ishlar sirasiga G‘.O.Yunusov⁷, O.Usmonov⁸, G‘.Abdurahmonov, Sh.Shukurov⁹, U.Tursunov, B.O‘rinboev, A.Aliev¹⁰, N.Rahmonov, Q.Sodiqov¹¹, G‘.Boboyorov¹²lar tomonidan amalga oshirilgan ishlarni kiritish mumkin. O‘zbek tili tarixini davrlashtirishda tadqiqotchilarning deyarli barchasi o‘zbek tilining eng qadimgi, qadimgi va qisman eski davrlarini umumturkiy kesimda ko‘rib chiqadilar. Bunga sabab,

¹ Самойлович А.Н. Некоторые дополнения к классификации турецких языков. – Петроград, 1922; ўша муалл. К истории литературного среднеазиатско-турецкого языка. – Сборник «Мир-Али-Шер». – Л., 1929. – С. 1-23.

² Поливанов Е.Д. Этнографическая характеристика узбеков, выпуск 1. – Происхождение и наименование узбеков. – Ташкент, 1926. – 31 с.; ўша муалл. Материалы по грамматике узбекского языка, выпуск 1. – Введение. – Ташкент, 1935. – 48 с. (с приложением схемы классификации узбекских говоров)

³ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.-Л., 1951.

⁴ Боровков А.К. Вопросы классификации узбекских говоров. – Известия АН Узбекской ССР. – 1953. – №5; ўша муалл. Лексика среднеазиатского тefsира XII-XIII вв. – Москва, 1963.

⁵ Баскаков Н.А. Тюркские языки. – Москва, 1960. – 248 с.; ўша муалл. Введение в изучение тюркских языков. – Москва, 1969. – 384 с.

⁶ Щербак А.М. К истории узбекского литературного языка древнего периода. – Сборник «Академику В.А.Гордлевскому». – Москва, 1953; его же. Грамматика староузбекского языка. – М.-Л., 1962.

⁷ Prof. Qazi Alim Junus. Ozbek lahçalarini tasnifda bir taçriba. – Toşkent: “Ozdavnaşr”, 1935. – 66 b.

⁸ Усмонов О. Ўзбек тили масалалари. – Ўрта Осиё Давлат университети илмий асарлари тўплами. – Тошкент, 1957.

⁹ Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Тошкент, 1973.

¹⁰ Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. Дорулфунунлар ва педагогика институтларининг филология факультетлари талабалари учун дарслик. Қайта ишланган ва тўлдирилган иккинчи нашри. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1995.

¹¹ Rahmonov N., Sodiqov Q. O‘zbek tili tarixi: filologiya fakultetlari talabalari uchun darslik. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2009.

¹² Boboyorov G‘. O‘zbek tili tarixi – I (Eng eski chog‘lari). – Toshkent: “Fan”, 2022. – 176 b.

o'sha davrlarga oid yozma manbalar, asosan, toshbitiklar hozirgi O'zbekiston hududidan ancha olis bo'lgan hududlardan topilganligi sabab bo'lsa, ikkinchidan, turkiy tilli xalqlarning ko'plab yangi-yangi hududlarga uzoq davom etgan migratsiyasi sabablidir. Shuning uchun tadqiqotchilar toshbitiklarni umumturkiy yozma manbalar sifatida qayd etadilar. Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'ot ut-turk", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asarlari Markaziy Osiyoda yaratilganligi va bu asarlar tilining o'zbek tiliga yaqinligi o'sha davrlardayoq o'zbek tili shakllanishning yuqori bosqichida bo'lganligidan darak beradi. Turkiyshunoslar tomonidan o'zbek adabiy tilining shakllanishi va rivojlanishi tarixi yaxshi o'rganilgan va o'rganilmoqda. Ammo, o'zbek tilining shakllanishi va rivojlanishining eng qadimgi va qadimgi tarixini yetarli darajada o'rganilgan deb bo'lmaydi. Shu sababli biz o'zbek tili tarixini uchta katta davrga ajratgan holda o'rganishni taklif qilamiz:

Birinchi davr: O'zbek tilining shakllanish davri (miloddan oldingi qadimgi davrlardan milodiy XI asrgacha bo'lgan davr);

Ikkinchi davr: O'zbek tilining rivojlanish davri (milodiy XI asrdan XV asrgacha bo'lgan davr);

Uchinchi davr: O'zbek tilining taraqqiyot davri (milodiy XV asrdan hozirgacha bo'lgan davr).

Bunda har bir davr o'zbek tilining muayyan shakllanish, rivojlanish va taraqqiyot bosqichlarini qamrab oladi.

Mazkur monografiyadan ko'zlangan asosiy ilmiy maqsad birlamchi moddiy va yozma manbalar asosida o'zbek tilining ko'p ming yillik tarixini Xorazm lingvogeografik areali doirasida yoritib berishdan iborat.

Shu maqsadda biz o'zbek tilining ikkita muhim davrini Xorazm lingvogeografik areali doirasida o'rganishni maqsad qilganmiz:

1. O'zbek tilining tarixan shakllanish davri (miloddan oldingi davrlardan milodiy XI asrgacha);

2. O‘zbek tilining tarixan rivojlanish davri (milodiy XI-XV asrlar oralig‘i).

Dastlabki davr o‘zbek tilini shakllanishiga tarixan bugungi O‘zbekiston hududida yashagan xalqlar, elatlar hamda qabila va urug‘larning ta’sirini ochib beruvchi manbalar tadqiqidan iborat miloddan oldingi davrlardan to milodiy XI asrgacha bo‘lgan davr hisoblanadi. Keyingi davr bevosita arab yozuvi orqali o‘zbek tilida yozilgan ilk yozma manbalar tadqiqidan tashkil topgan XI-XV asrlar oralig‘idagi davrni o‘z ichiga oladi.

Monografiyada quyidagi ilmiy muammolar atroflicha yoritilishi ko‘zda tutilgan:

- o‘zbek tilining tarixiy bosqichlarini davrlashtirish muammosi;
- miloddan oldingi va milodning boshlarida tarixan O‘zbekiston hududida yashagan turkiy xalqlarni ilk yozma manbalardagi ma’lumotlar asosida o‘rganish;
- miloddan oldingi davrlarda O‘zbekiston hududida yashagan turkiy xalqlar tilining shumerlar tiliga ko‘rsatgan ta’sirini ochib berish va O‘zbekiston hududida yashagan turkiy xalqlar (o‘g‘uzlar va xorazm sheva vakillari) tili bilan bulg‘or (chuvash) tili orasidagi munosabatni tadqiq qilish;
- qoraxoniylardan keyin yuzaga kelgan qarluq-xorazm tilining chig‘atoy tiliga ta’sirini o‘rganish hamda o‘zbek tilining shakllanishida Alisher Navoiygacha bo‘lgan davrdagi mahalliy til modifikatsiyalarini tahlil qilish.

Mazkur monografiyaga asos sifatida tarixan O‘zbekiston hududida kechgan lingvistik jarayonlar, o‘zbek tilining shakllanishi va rivojlanishi bosqichlarini aks ettiruvchi ma’lumotlar hamda Xorazm lingvogeografik arealida yaratilgan ilk yozma manbalar keng tahlil qilindi va ular atrofida yaratilgan tadqiqotlar hamda ular haqidagi ilmiy ma’lumotlar umumlashtirildi, tanqidiy o‘rganib chiqildi va tegishli xulosalar bilan umumlashtirildi.

Albatta, bu borada qilinadigan ishlar, amalga oshiriladigan ilmiy tadqiqotlar ko‘lami juda keng, qo‘lingizdagi ushbu ilmiy monografiya dengizdan tomchi desak xato bo‘lmaydi. Shu bois, undagi ilmiy xulosalar ham

o'zbek tili tarixida mavjud bo'lgan muammolarga oid so'nggi nuqta degan nuqtayi nazardan yiroqmiz.

1-BOB. O'ZBEK TILINING SHAKLLANISHI TARIXI: MILODDAN OLDINGI DAVRLARDAN MILODIY XI ASRGACHA BO'LGAN DAVR

Turkiy xalqlarning kelib chiqishiga oid ma'lumotlarni mazmunan ikkiga ajratish mumkin: mifologik ma'lumotlar va tarixiy ma'lumotlar. Mifologik ma'lumotlar xalq og'zaki ijodi mahsuli bo'lgan dostonlar, payg'ambarlar tarixiga oid qissalar ichida kelgan ma'lumotlardir. "Avesto" kitobi, "O'g'uzxon" dostoni kabi yozma manbalar ham shular jumlasidandir. Tarixiy ma'lumotlar sirasiga toshbitiklar, podshohlar tarixiga doir nasabnomalar, xronologiyalar va tarix kitoblarida kelgan ma'lumotlar kiradi. O'rxun va Enasoy yodgorliklari, Behustun qoyatoshlari va Naqshi Rostam qabrtoshlaridagi bitiklar, shuningdek, Abu Rayhon Beruniyning "Osor ul-boqiya" asari, Alisher Navoiy, Munis va Ogahiyning tarix kitoblari o'zlarida tarixiy ma'lumotlarni jamlagan.

XII asrda yashab ilm-fan bilan shug'ullangan qomusiy olim Faxriddin Roziyning xorazmshoh Takashga bag'ishlab yozgan "Jomi' ul-ulum" asari "Ilm at-Tavorix" qismining birinchi bo'limi "Ajam mulking podshohlari tarixida" deb nomlangan. Unda to'rt sulolaga mansub hukmdorlarning ismi va podshohlik muddati keltirilgan. Birinchi sulola, ya'ni peshdodiylarga 9 nafar podshoh mansub bo'lib, ularning yettinchisi Afrosiyobi turk hisoblangan. U Ibrohim alayhissalom tug'ilganidan 470 yil o'tgach, taxtga o'tirgan va 12 yil hukmronlik qilgan. To'rtinchi tabaqaga mansub sasoniy podshohlarning soni 30 nafardir. Ro'yxatda yigirma to'rtinchi podshoh Turon binti Parviz ismli ayol bo'lgani, u 1 yil va bir necha kun hukmronlik qilgani qayd qilinadi. Roziyning o'zi ushbu ma'lumotlarga shunday fikr bildiradi: "Ajam podshohlari tarixi agarchi har bir yerida xilof bisyordir..."¹.

¹ Roziy Faxriddin. Jomi' ul-ulum. – Toshbosma. – Toshkent, 1897; Matniyozov A.R., Avazbayeva U.O'. Ismailova G.V. XII asr xorazmshohlar davlatida Tarix ilmi // Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi. – 2017. – №3. – 65-73 B.

“Ma’orif un-nasab” kitobida yozilishicha, “...Hazrati Nuh alayhissalom to‘fondin so‘ng uch o‘g‘lig‘a olamni uch qism qilib berdi. Andog‘kim, Yofasg‘a Turon zaminni berdi. Bu jihatdin Yofasni Abut-turk derlar. Va Eronni Somg‘a berdi. Bu sababdin oni Abul-a’jam derlar. Va Hindustonni Xomg‘a berdi. Ul vajhdin oni Abul-hind derlar”¹.

Yana qayd etiladiki, “Yofas alayhissalomni ba’zilar payg‘ambari mursal derlar. Va hazrati Nuh alayhissalomning ulug‘ o‘g‘li derlar. Chun Judiy tog‘ida hazrat Nuhning kemasi qaror tutdi. Hazrati Nuh Yofasni kun chiqar tarafning tamomi mamlakatlarig‘a podshoh qilib yiborur bo‘ldi. Yofas atosidin bir du’o tiladikim, har qachon yog‘mur istab, avval ul du’oni o‘qusa, yog‘mur yog‘g‘ay. Nuh alayhissalom haq ta’olog‘a o‘g‘li uchun munojot qildi. Darhol Jabroil kelib, “ismi a’zam”ni bir toshg‘a yozib, Yofasg‘a berdi. Ul toshni yada toshi va “hajar al-matar” derlarkim, turklar orasida holo ham ko‘b bo‘lur”². “...Oning sakkiz o‘g‘li bor erdi. Har o‘g‘lining avlodlari ko‘b bo‘lub, har qaysi o‘z avlodi birla Turon zaminning bir tarafig‘a borib, shaharlar bino qildilar. Yofasning o‘g‘ullarining otlari bu tururkim: Turk, Xazar, Suqlob, Chin, Kamori, Ming, Rus, Torx.

Muhammad bin Xovandshoh “Ravzat us-safo”ning beshlanji daftarida G‘uz, Xalax, Sudsonni ham Yofasning o‘g‘lonlaridin debdur. Bu uch o‘g‘ul birla o‘n bir o‘g‘ul debdur. Ammo bu muxtasar torixni ko‘rgan va o‘qug‘on va eshitgan kishilarga arzimiz budurkim, Rivoyat qilurlarkim, Turk birlan G‘uzkim, ikkilari birodar va oqo-ini erdilar. Yada toshi uchun orolarida kina va urish va bir-birlarin o‘lturmak va qirmoq oshkoro bo‘ldi³.

1.1. O‘zbekiston hududida yashagan turkiy xalqlar haqida ma’lumot beruvchi manbalar.

Qadimdan Markaziy Osiyo hududlarida turkiy urug‘ va qabilalar istiqomat qilishgan. Ular Xitoy, Eron, Hindiston va boshqa hududlarda yashovchi xalqlar bilan savdo, harbiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma’rifiy

¹ Sanoiy Bobojon. Ma’orif un-nasab. – qo‘lyozma. – Germaniya (Staats bibliothek zu Berlin). – 23a varaq.

² Sanoiy Bobojon. Ma’orif un-nasab. – qo‘lyozma. – Germaniya (Staats bibliothek zu Berlin). – 24b varaq.

³ Sanoiy Bobojon. Ma’orif un-nasab. – qo‘lyozma. – Germaniya (Staats bibliothek zu Berlin). – 25-26a varaqalar.

aloqalarni oʻrnatganlar. Bu aloqalar turkiy xalqlarning etnografiyasi, lugʻat tarkibi, madaniyati va boshqa sohalariga oʻz taʼsirini koʻrsatgan. Buning natijasi oʻlaroq turkiy xalqlar tillari lugʻat tarkibiga xitoy, fors, hind boshqa til guruhlariga oid soʻz va birliklarning oʻzlashishi, ayni damda, ushbu tillarga turkiy soʻz va birliklarning kirib borishi jadallashgan. Bu tabiiy holat, chunki hech bir til mustaqil va maʼlum qobiqqa oʻralgan holda rivojlana olmaydi. Shu sababli turkiy tillarning substrat qatlami muammosi eng muhim masalalardan biridir. Biz ushbu tadqiqot jarayonida substrat qatlam masalasiga ham biroz boʻlsa-da, oʻz mulohazalarimizni ifoda qildik.

Turkiy xalqlarning paydo boʻlishi, oʻzbek tilining eng qadimiy davrlari va turkiy tilning tarixiy qatlami, unga xos birliklar haqida bizga maʼlumot beruvchi birlamchi manbalar juda oz, mavjudlari ham qadimgi fors, soʻgʻdiy tildagi matnlar, bitiklar va ayrim manbalar. Turkiy tildagi birlamchi manbalar, asosan, milodiy V-VI asrlarga oid. Bu esa miloddan oldingi davrlardagi turkiy tilni birlamchi manbalar asosida tahlil qilish imkoniyatini kamaytiradi va faqat qoʻshimcha manbalardagi ayrim soʻzlar (asosan, onomastik birliklar)nigina tahlil qilish imkoniyatini qoldiradi. Shu sababli turkiy tilning miloddan oldingi davrlariga oid tahlillarda biz, asosan, qoʻshimcha manbalardan, xususan, “Avesto”, “Behustun yozuvlari” kabi manbalardan foydalandik.

“Avesto”

Turkiy xalqlar haqida maʼlumot beruvchi ilk yozma manbalardan biri “Avesto” kitobidir. “Avesto” uzoq vaqt davomida shakllangan: undagi maʼlumotlarning eng qadimgilari miloddan oldingi II ming yillikning oxiri – I ming yillikning boshlariga oid boʻlib, ular ogʻzaki tarzda avloddan-avlodga oʻtib kelgan. E.Gersfeldga koʻra, miloddan oldingi 527-yili yozilgan (Yasna 51, 15-19) memorial listda 240 nafar tarixiy shaxsning nomi keltirilgan. X.Nyuberg, ushbu hujjatning kengaytirilgan varianti (Yasht 13)ga asoslanib, “Avesto”ni Orol dengizi va Yaksart daryosi oraligʻidagi hududda yaratilgan deb hisoblaydi¹.

¹ Маковельский А.О. Авеста. – Баку, 1960. – С. 38.

I.M.Dyakonov, G.Videngren va J.Dyushen-Giyemenlar “Avesto” kitobini Xorazmda yaratilgan deb ta’kidlaydilar¹. E.Gersfeld esa, Eronveyj-Xorazm va Turonni bir o’lka sifatida qayd etadi².

Olimlarning ushbu fikrlariga ortiqcha izoh shart emas. Chunki, 1999-yilning noyabr oyida YUNESKO Bosh konferensiyasining 30-sessiyasi “Avesto” yaratilganligining 2700 yilligini dunyo miqyosida nishonlash haqida qaror qabul qildi. “Avesto” kitobining jahon madaniyati va dinlar tarixida tutgan o’rnini hisobga olgan holda hamda YUNESKO qaroridan kelib chiqib, O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 2000-yilning 29-mart kuni “Avesto”ning 2700 yilligini nishonlash to’g’risida maxsus qaror e’lon qilindi. 2001-yilning oktyabr oyida O’zbekistonda xalqaro ilmiy konferensiya va tantanali bayram tadbirlari o’tkazildi.

“Avesto” kitobida turkiy xalqlarning, qabila va urug’ nomlari, toponimlar hamda turonlik shaxslarning ismlari ham qayd etilgan:

Xiyaona (xionitlar) – xalq nomi. Xionitlar (“oq xunlar”) bo’lsa kerak.

Qanxa – Eronning sharqidagi mamlakat nomi.

Arejataspa – turonlik xalqlardan birining boshlig’i deb qaraladi.

Asaban – Turon urug’laridan birining nomi.

Danu – Turon qabilalaridan birining nomi.

Qara – Turonning Asaban urug’idan bo’lgan jangchi.

Vara – Turonning Asaban urug’idan bo’lgan jangchining ismi.

Yoyshta – yosh turonlik o’smirning ismi; so’zma-so’z “yosh” degan ma’noni bildiradi. U Axtiya degan vaxshiy jodugarning 99 savoliga to’g’ri javob beradi va uning o’ziga ham savol berib, topolmagach, uni o’ldirgan.

Vandarmanish – Arejataspa’ning ukasi.

Vareshava – Turonning Danu qabilasidan bo’lgan jangchining ismi.

Vaesaka – turonlik jangchi. Uning o’g’illari Qanxadagi jangda halok bo’lgan.

¹ Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране. – Москва, 1982. – С. 12.

² Маковельский А.О. Авеста. – Баку, 1960. – С. 27, 28.

Yoyshiti – Turonning Friyona urug‘idan bo‘lgan dindor.

Franxrasyan – Afrosiyobning “Avesto”da kelgan nomi. Turlar va Turonning podshohi.

Nereman (Narimon) – turkiy ism.

“O‘g‘uzxon” dostoni

Turkiy xalqlar haqida ma’lumot beruvchi turkologlar tomonidan chuqur tahlil va tadqiq qilingan manbalardan biri bu “O‘g‘uzxon” dostoni hisoblanadi. Aksar *mag‘ul*, *o‘zbek* va *turkmon* O‘g‘uzxon naslidan ekanligi qayd qilinadi. Dostonda O‘g‘uzxon bir yuz o‘n olti yil hukmronlik qilgani aytiladi¹.

Markaziy Osiyo 555-yili Istami xoqon tomonidan g‘arbiy turk xoqonligiga qo‘shib olinadi². VI asrda g‘arbiy turk xoqonligini tashkil topishi buyuk Xitoy devoridan tortib, Qora dengizgacha, Amudaryodan to yuqori Ishimgacha bo‘lgan yerlarda turkiy lahjaning keng yoyilishiga olib keldi.

Har ikki manbaning ham turkiy tillar lug‘at tarkibini, xususan, substrat qatlamni tahlil qilishdagi o‘rni va ahamiyati katta ekanligi bugungi kunda ayrim o‘zbek tili tarixiy qatlamiga oid tadqiqotlarda o‘z tasdig‘ini topmoqda³.

1.2. Turon va Xorazmda yozuv madaniyatining paydo bo‘lishi

Turon-Xorazm hududlarida yashagan aholi tomonidan sillabik yozuv yaratilgan va mixxat negizida shumer tiliga tatbiq qilingan. Mixxatga moslashtirilgan bu yozuv keyinchalik butun Old Osiyoga tarqalgan. Mazkur davr miloddan oldingi II-I ming yilliklar oralig‘ini tashkil qiladi.

Yozuv tarixida jumlaning dastavval tushunchalarga, keyinchalik so‘zlarga bo‘linishi ideografik yozuvni vujudga keltirdi. Piktogramma unsurlarga bo‘linmay, tugal fikrni ifodalar edi. Har bir tushuncha va muayyan buyum uchun maxsus belgi-rasm biriktirilgach, tartibga solingan belgilar tizimidan iborat ideografik yozuv paydo bo‘ldi. Ideografiya atamasi yunoncha

¹ Sanoiy Bobojon. Ma’orif un-nasab. – qo‘lyozma. – Germaniya (Staats bibliothek zu Berlin). – 41b varaq.

² Milodiy II asr boshlarida shimoliy Xunn davlatining g‘arbiy chegarasi Orol bo‘ylarigacha cho‘zilgan va xunlar skif, sarmat va alan qabilalari bilan birga yashagan. Qarang: Г.Файзрахманов. Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии. – Казань, 2000. – стр. 60, 64, 92.

³ Mahmudov R. O‘zbek tilida avestizmlar. Filol. fan. fals. doktori (PhD) diss. Urganch. 2020.

“tushuncha” ma’nosidagi *idea* va “yozaman” ma’nosidagi *grapho* soʻzlaridan hosil boʻlgan.

Yozuv madaniyati rivojlanishi tarixidan ma’lumki, ushbu madaniyatga ega boʻlgan barcha xalqlardagi ilk yozuvlar – biri-biridan mustaqil tarzda taraqqiy qilgan. Turli predmet va harakatlarning tasviridan iborat, qandaydir bir hodisaga, ayniqsa, oʻsha hodisaning tafsilotiga ishora qilib, uning mufassal lavhasini namoyon qiluvchi yozuv turlari – figurali, suratli yoki ideografik yozuv deb atalgan. Xalq va qabilalarning butun bir ommasi, fikrni yozuvda ifodalashning mazkur ibtidoiy turidan foydalangan. Ba’zi xalqlar, yozuvning bu shaklidan bugungi kunda ham foydalanadilar¹.

Rasmlı yozuv – piktografiyaning qayerda tugab, ma’noviy yozuv – ideografiyani qayerda boshlanishini aniq belgilash mushkul. Ming yillar mobaynida kechgan madaniy rivojlanish natijasida rasmlı yozuvdan ideografik yozuvga oʻtilgan. Mazkur jarayon yangi belgilar – ideogrammalarni shakllantirish, mustahkamlash va ularni tizimga solish natijasida roʻy bergan. Ideografik yozuv takomillashib, ieroglif va gierogliflar tizimini, hamda mixxat yozuv turini yuzaga chiqardi. Boʻgʻinli, mukammal ieroglif tizimi Xitoyda hozir ham qoʻllanilsa, Misr gierogliflari tizimi, hamda Ossur-Bobil va Midiya mixxat yozuv turlari hozirgi tovush-xarf negizidagi yozuvni paydo boʻlishiga olib keldi. Bu jarayonda, hozirgi Oʻzbekiston hududida yashagan qadimgi xalq va elatlarning ham xizmati katta boʻlgan. Boʻgʻinga asoslangan mukammal yozuvning shakllanishida Old Osiyo xalqlari qatori Markaziy Osiyo, xususan, Turon-Xorazm hududi aholisining ishtiroki masalasi hali tekshirish, oʻrganish va tahlil obyekti boʻlmagan. Mazkur muhim masala yuzasidan alohida tadqiqot olib borish lozimligini qayd qilgan holda masalaning mavzumizga bevosita aloqador jihatlariga eʼtibor qaratamiz.

Mix yoki ponachalarga oʻxshash chiziqli belgilarni loy taxtachalarga oʻyib tushirishdan iborat ideografik yozuv turi, miloddan oldingi III ming yillik

¹ Высоцкий Н.Ф. Несколько слов о следах употребления у нас фигурного письма. – Изв. ОАИЭ при Императорском Казанском университете, том VI, выпуск 2-ой. – Казань, 1888. – 3-бет.

boshlarida shumerlar tomonidan yaratilgan. Yuqori qismi mix boshchasiga, pastki qismi kamon o'qining uchiga o'xshash belgilardan tashkil topgan mazkur yozuvning keyingi shakllari mixxat nomi bilan yuritilgan. Ushbu yozuv – belgilarning o'ziga xos shakliga ko'ra *mixxat* deb nomlangan. Mixxatning shumer va qadimgi babil yozma yodgorliklarida aks etgan dastlabki shakli mixxatsimon belgilardan emas, balki ideografik xarakterdagi chiziqli figuralardan tashkil topgan edi. Qadimgi Xaldey xarobalari o'rnida topilgan chiziqli xaldey yozuvining mo'jaz yodgorligi – mixxatning ilk namunasi hisoblanadi. Miloddan oldingi IV-III ming yillikka tegishli xaldey yozuvlari o'zining shakllanishida sof ideografik xarakterga ega bo'lgan. Boshlang'ich ideografizmning ko'p sonli izlari, so'nggi mixxat tizimida saqlanib qolgan. Qadimgi xaldeylar bu yozuv turini misrliklardan o'zlashtirganlar¹.

Ideografik xarakterdagi mixxatda, har bir so'z uchun dastlab alohida rasm qo'llanilgan bo'lsa, keyinchalik alohida mixxatsimon kombinatsiyalar amal qilgan. Vaqt o'tishi bilan o'z nutqini falsafiy tahlil qilish orqali xaldeylar, so'zlarni alohida bo'g'inlarga ajratish orqali ideografik mixxatni bo'g'inli tizimga aylantirdilar. Shu taxlit, o'zlarining yozuv belgilari bilan to'liq tushunchani emas, balki ma'lum bo'g'inlar va ularning turli kombinatsiyalarini ifodalaganlar. Bunda ikki undosh orasidagi bir unlidan iborat murakkab bo'g'inlarni ular ikkita oddiy bo'g'inni qo'shish orqali ifodalaganlar. Masalan, *mat* bo'g'inini *ma-at* tarzida, *bir* bo'g'inini *bi-ir* shaklida yozganlar.

Ko'pchilik belgilar, bo'g'in mazmuni bilan o'zining oldingi ideografik mazmunini ham birdek saqlab qolgan. Natijada o'sha bir belgining o'zi egallagan o'rniga bog'liq ravishda, goh ideografik, goh sillabik tarzda turlicha o'qilgan. Har ikki holatda ham hech qanday o'zaro umumiylikka ega bo'lmagan ikki xil tovush talaffuzi bilan o'qilgan. Masalan, belgisi ideografik jihatdan “xudo” degan ma'noni anglatgan va ossurcha *ilu* tarzida talaffuz qilingan. Biroq, bo'g'inli belgi sifatida, *an* tarzida talaffuz etilgan. Yoki ideogramma

¹ Шницер Я.В. Иллюстрированная всеобщая история письменъ (съ 155 рисунками и 19 отдѣльными таблицами, печатанными красками и золотомъ). – СПб.: Изданіе А.Ф.Маркса, 1903. – 69-70-стр.

sifatida “ota” ma’nosini anglatgan va *abu* tarzida o’qilgan, biroq sillabik belgi sifatida *at* tarzida talaffuz qilingan.

Shu tarzda biz, bu yerda aynan bir yozuv belgisining ideografik va bo’g’inli talaffuzi orasidagi nomuvofiqligi keltirib chiqargan farq tufayli juda g’aroyib hodisa bilan to’qnashamiz. Haqiqatan ham, ideografik jihatdan “ota” ma’nosini anglatgan va *abu* tarzida o’qilgan belgisi, sillabik belgi sifatida qo’llanilganda *ab* deb emas, balki *at* deb talaffuz qilingan. Yoki “xudo” ma’nosini anglatgan va ossurcha *ilu* deb o’qiladigan belgisi, sillabik jihatdan *il* deb emas, balki *an* deb talaffuz qilingan. Bu hodisa mixxatning kelib chiqishiga bog’liq ravishda juda oddiy izohlanadi. Yuqorida ta’kidlanganidek, mixxat yozuvi akkad yoki shumer xalqlari tomonidan ixtiro qilingan va Bobilga olib kelingan. Mazkur xalqlarda belgilarning ideografik va sillabik ma’nolari o’rtasida farq bo’lmagan: har bir belgining bo’g’in ifodasi uning ideografik ifodasining boshlang’ich bo’g’inini hisoblangan. Masalan, belgisi sillabik jihatdan ularda *an* tarzida o’qilgan, chunki ideogramma sifatida bu belgi ularda “xudo” ma’nosini anglatgan va *an-nap* tarzida talaffuz qilingan. Yoki belgisi sillabik jihatdan *at* deb o’qilgan va ideografik jihatdan “ota” ma’nosini anglatib, *at-ta* tarzida talaffuz qilingan. Bu yozuv bobilliklar va ossuriylar tomonidan o’zlashtirilganda, ular belgilarning sillabik va ideografik ma’nosini ham o’zlashtirganlar. Bunda belgilarning sillabik talaffuzini aslicha qoldirib, ideografik ma’nosini esa o’zlarining somiy tillariga ag’darganlar. Belgilar talaffuzidagi ikki xillik ushbu holat tufayli yuz bergan¹.

Miloddan oldingi III-II ming yilliklar oralig’ida shumer tilida paydo bo’lgan sillabik yozuv fonografiya rivojidagi birinchi bosqich hisoblanadi. Sillabik yozuvning shumer va qadimgi babil xatidagi ilk shakli mixxat belgilaridan emas, balki ideografik xarakterdagi chiziqli figuralardan tashkil topgan edi².

¹ Шницер. Иллюстрированная ... – 1903. – с. 72.

² Шницер. Иллюстрированная ... – 1903. – с. 69.

Shumer mixxati akkadliklar (bobilliklar va ossuriyaliklar) tomonidan o'zlashtirilgan va qayta ishlab chiqilgan. Juda murakkab, chalkash va noqulay bo'lgan bu yozuv turi miloddan oldingi II-I ming yilliklar davrida oldin bobilliklarga, ulardan xett, ossur, elam, kappadokiy, oriyoldi armanlari (urart), hamda forslarga, umuman, butun Old Osiyoga o'zlashgan va ularning tillariga moslashtirilgan. Bobildagi bir qancha mixxat yozuvlari, krit va g'arbiy som yozuvlari "undosh+har qanday unli" birikmasi tarzidagi bo'g'in ifodalovchi belgilarga ega bo'lgan. Mixxatning bu turi xarf-tovush – bo'g'in yozuvlariga ancha yaqinlashib, kelgusida shunday yozuvlarning paydo bo'lishiga asos bo'lgan. Dastlab Bobilda qo'llangan bo'g'inli mixxat yozuv turini ixtirochilari akkad hamda sumir (shumer) xalqlari Turon va Xaldeyning tub aholisi hisoblangan. Akkad yoki sumirlar asli turonlik bo'lib, ular *kushit* lahjasida so'zlashganlar. Kushit lahjasi yoki shu lahja asosida mixxatda yozilgan so'zlar borasida fikr yuritishdan oldin, shumer tilida yozilgan bo'g'inli mixxat matnlaridan aniqlangan va oltoy tillari oilasiga mansub turkiy tillarda ham o'xshash analoglari mavjud so'zlarga to'xtalamiz.

Shumer tili va turkiy tillar orasida o'zaro qarindoshlik mavjudligi haqida ilk bor fikr bildirgan nemis olimi F.Gommel shumer va turkiy tillardan 350 taga yaqin o'xshash so'zlarni aniqlagan edi. Shundan so'ng, shumer tilini o'rgangan ko'pchilik tilshunoslar uni oltoy tillari bilan taqqoslaganlar va shumer tili hamda oltoy tillari orasida bir qator o'xshashliklar borligini aniqlaganlar. Jumladan, S.P.Tolstov, shumer tili ko'p jihatdan Oltoy til guruhiga mansub turkiy tillarga o'xshashligini ta'kidlaydi¹. Masalan, shumer. *dingir* - "xudo", turk. *täŋri* - "xudo, osmon"; shum. *Ai* - "oy ma'budi", turk. *ay* - "oy"; shum. *dag* - "tosh", turk. *daş* - "tosh", *day* - "tog"; shum. *gus*, *gun* - "uch, o'n", turk. *uç*, *on* - shu ma'noda², shum. *ab* ~ turk. *äb* "uy"³, *gur* - mo'g'. "xalq" (go'rxon, o'n o'g'ir,

¹ Толстов С.П. Москва, 1948. – стр. 79.

² Hommel F. Ethnologie und Geographie des alten Orients. – München, 1926. – 21 p.

³ Nemeth J. Probleme der türkischen Urzeit: Analecta Orientalia Memoriae Alexandri Csoma de Körös Dicata. – Bibliotheca Orientalis Hungarica V. – Budapestini, 1942-1947. – 57-102 s.

fin-o'g'ir), shum. *gur* "o'lka". Shumer va turkiy tillar orasidagi o'xshashlik, o'zaro ta'sir va so'z o'zlashish masalasini o'rganish hali ham davom etmoqda.

Shumer tili namunalari aks etgan mixxat yozuvi ta'kidlanganidek, miloddan oldingi II-I ming yilliklar oralig'ida kushit lahjasida so'zlovchi Turonning tub aholisi tomonidan isloh qilingan. Bu lahjada so'zlashgan etnos ham kushit nomi bilan atalganini faraz qilish mumkin. Miloddan oldingi davrlarda Turon zaminda yashab, kushit lahjasida so'zlashgan etnos haqida manbalarda ma'lumot uchramaydi. Bizga kushitlar yoki ular sirasiga mansub bir toifaning miloddan oldingi II-I ming yilliklar orasida Turon zaminidan Old Osiyoga, aynan Mesopotamiyaga borib qolganligi ma'lum. Zikr qilingan davrda Turon o'lkasi – jo'g'rofiy jihatdan bugungi Orolbo'yi mintaqasiga to'g'ri kelgan. Mazkur mintaqa tarixan Xorazm vohasiga tutash hudud hisoblangan. Mahmud Koshg'ariy, Xorazmda turuvchi turklar XI asrda كجت - *köchät*, *küçät* nomi bilan yuritilganini qayd qiladi¹. "Qadimgi turkiy lug'at"da *küçät* – turkiy urug'lardan birining nomi sifatida berilgan². Bizningcha, "Devoni lug'otit turk" asarida *köchät* nomi bilan zikr qilingan xorazmlik turklar, fikr yuritilayotgan kushitlarning avlodi bo'lsa kerak. Shu ma'noda, Turon zaminida yashagan kushitlar, Turon-Xorazm onomastikasida o'z izini qoldirgan bo'lishlari mumkin. Biroq, bu borada aniqlagan ma'lumotlarimiz masalaga to'la oydinlik kirita olmaydi. E'tiborlisi, *kushet* so'zi mo'g'ul tilida "tosh bitik, yodgorlik" ma'nosini anglatgan³.

Asli turonlik bo'lgan kushitlarning Xorazm hududi bilan bog'liqligi va ularning miloddan oldingi II-I ming yilliklar oralig'ida Bobilga borib qolganligi borasida shu davrlarga doir ma'lumotlarga asoslanib mulohaza yuritsa bo'ladi. Manbalarga ko'ra, Kaykovusning o'g'li Siyovush miloddan oldingi XIII asrda Xorazmga kelib joylashadi. Miloddan oldingi 1292-yili Siyovushning nevarasi Kayxisrav Xorazmda ilk davlat tuzgan va turk podshohlari ustidan hukmronlik

¹Девону луғотит-турк. I том. – Тошкент, 338-бет.

² Древнетюркский словарь. – Москва, 1969. – стр. 323.

³ Бичурин И. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.-Л., 1950. – стр. 502.

qilgan¹. Ushbu ma'lumot, turkiy xalqlarning bir guruhi Xorazm mintaqasida miloddan oldingi XIII asrda, ehtimol undan ham oldin yashaganligini tasdiqlaydi. Ayni ma'noda, Xorazm hind-yevropa va oltoy tillari oilasining lingvogeografik jihatdan tutash hududi hisoblanadi.

Kushitlar, S.P.Tolstov bir necha bor ta'kidlagan Xorazm va Mitanni davlati, shuningdek, Xorazmning Old Osiyoning xett, xurrit va kassit kabi xalqlari bilan kechgan o'zaro munosabati, qolaversa, migratsiya jarayoni natijasida Bobilga borib qolgan bo'lishlari ham mumkin². Farazimiz to'g'ri bo'lsa, bu miloddan oldingi I ming yillikning boshlarida, oltoy tili vakillarining, aynan turkiyzabon etnik bir guruhni Xorazmda istiqomat qilganligidan dalolat beradi.

1.3. Til va yozuv masalasi.

Chuvash tilining rivojlanish bosqichlari tarixan bulg'orlar va ularning tili bilan bog'liq. Bulg'or tili bugungi kunda o'lik til hisoblanadi. N.A.Baskakovga ko'ra, bulg'or areali Volgabo'yida lokallashgan bo'lib, ikkita qadimgi (bulg'or va xazar), hamda bir zamonaviy til – ushbu arealga xos bo'lgan qo'shni fin-ugor tillarining qo'shimchalari va eroniy substratni qamrab olgan chuvash tilidan iborat bo'lgan³. Shuning uchun biz dastlab bulg'orlar va xorazmiylar, bulg'or tili va xorazm o'g'uz tipidagi til va lahjalarning munosabati haqidagi bizgacha yetib kelgan ma'lumotlarni ko'rib chiqsak.

Bulg'or tili deganda tarixiy yodgorliklari milodiy V asrdan ma'lum bo'lgan va Azov bo'ylarida asos solingan Buyuk Bulg'oriyadagi o'n o'g'ur-bulg'or qabilalari ittifoqining tili tushuniladi. VII asrning o'rtalarida Buyuk Bulg'oriya davlati qulagach, bulg'orlar IX asrda slavyanlashgan dunay bulg'orlari va O'rta Volgabo'yi va Quyi Kama bo'ylarida o'zlarining davlatini

¹Беруний Абу Райхон. Танланган асарлар, Тошкент, 1968. – 71-бет.

² “Assirologiya otasi” nomini olgan fransuz assirologi Yu.Oppert 1853-1854 yillarda Mesopotamiyaga uyushtirilgan fransuz ekspeditsiyasi natijalari aks etgan monumental asarining II tomidan o'rin olgan “Mixxat yozuvining Turondan kelib chiqishi” deb nomlangan bobida mixxat yozuvini somiy asosga ega emasligi to'g'risidagi mashhur gipotezasini ilgari suradi. Yuliy Oppert mazkur gipotezasini 1856 yilning 15 mayida ministrga yozgan rasmiy hisobotida ham keltiradi va shu orqali “sumerizm” teoriyasiga asos solgan. Qarang: Струве В.В. П.К.Коковцов как ассириолог // Эпиграфика востока. – 1953. – №8. – стр. 5.

³ Баскаков Н.А. Задачи составления тюркских ареальных исторических диалектологических атласов // Советская Тюркология. – Баку, 1982. – №3. – стр. 4.

qurgan (VIII-XV asrlar) Volga bulgʻorlariga ajralib ketadi. Bulgʻor tilining quyidagi mintaqaviy variantlari maʼlum:

- Dunay-bulgʻor (“Bulgʻor knyazlari nomnomasi”da aks etgan);
- Kuban-bulgʻor (venger tilidagi turkiy oʻzlashmalarning manbasi hisoblanadi, Shimoliy Kavkaz run yodgorliklarida ham aks etgan);
- Volga-bulgʻor (XIII-XIV asr epitafiyalari hamda oʻzlashmalarda (chuvash tilida ham, *muall.*) saqlanib qolgan)¹.

Dunay-bulgʻor va kuban-bulgʻor variantlari – ilk bulgʻor; volga-bulgʻor varianti esa, qad.-bulgʻor, oʻrta bulgʻor, xun-bulgʻor va volga bulgʻor tili deb nomlanadi. Dunay-bulgʻor varianti VII-IX asrlarda Bolgariyada, kuban-bulgʻor varianti V-X asrlar oraligʻida Azov boʻyida, volga-bulgʻor varianti esa, VIII-XII (XIV asr soʻnggigacha epitafiyalarda) asrlarda Oʻrta Volgaboʻyi va Quyi Kamaboʻyida muomalada boʻlgan. Dunay-bulgʻor va kuban-bulgʻor tillari haqida ishonchli maʼlumotlar yoʻq. Aftidan, ular qabila tili maqomida boʻlganlar. Dunay-bulgʻor tili namunalari “Bulgʻor knyazlari nomnomasi”da va Bolgariya hududidagi toshda aks etgan boʻlsa, kuban-bulgʻor tilining namunalari Elbursboʻyi run yodgorliklarida ifodalangan.

Volga bulgʻorlarining ilk feodal davlati har xil qabilalarning tilidan tashkil topgan. Dastlabki davlat tuzilishi davrida bulgʻor tili qabila tili sifatida namoyon boʻlgan. Umumbulgʻor xalqining shakllanishi bilan (XI-XII asrlar) qator lingvistik va ekstralingvistik omillar natijasida umumturkiy tipdagi koyne hosil boʻlgan. Kuban-bulgʻor matnlari turkiy run yozuvida, dunay-bulgʻor matnlari kirill (run va yunon yozuvidagi epigrafik matnlar ham mavjud) yozuvida berilgan boʻlsa, volga-bulgʻor matnlari arab yozuvida keltirilgan (bu yozuvlar qabrtoshlarda aks etgan). Arab yozuvi Volga turklariga Oʻrta Osiyo orqali kirib kelgan².

Volga bulgʻorlariga oid ilk xabarlar oʻrta asr geograf va sayohatchilari Ibn Fazlon, Ibn Xavqal, Abulhamid Andalusiy, Abu Abdulloh Gʻarnotiylarning

¹ Хакимзянов Ф.С. Булгарский язык. – Языки мира: Тюркские языки. – Бишкек, 1997. – стр. 47.

² Федотов М.Р. К вопросу о древнечувакской письменности // Советская Тюркология. – Баку, 1972. – №5. – стр. 109.

asarlarida keltirilgan. So'nggi ma'lumotlar, asosan, rus solnomalari va mo'g'ullar tarixiga bag'ishlangan asarlarda uchraydi. Bulg'orlar to'g'risidagi unchalik boy bo'lmagan ma'lumotlar epitafiyalarda aks etgan¹.

Volga bulg'orlari haqidagi ilk yozma ma'lumot X asrning birinchi choragiga oid bo'lib, bu ma'lumotlar Ahmad ibn Abbos – Ibn Fazlonning kundaligida keltirilgan². Xalifa Muqtadirning buyrug'iga ko'ra, Ibn Fazlon va uning hamrohlari 921-yilning 21-iyunida Bag'doddan Bulg'orga yo'l oladilar. Ular Bulg'orga Xorazm orqali borishni maqsad qilgan edilar. Ibn Fazlon va uning hamrohlari o'sha yili Xorazmda qishlab, 922-yilning 11-may kuni Bulg'orga etib keladilar³. Ibn Fazlon Bulg'orga Kavkaz orqali emas, balki Xorazm orqali yo'l olgani e'tiborga loyiq. Bu holatga rus solnomalaridagi bulg'orlar va xorazmiylarga oid ma'lumotlar oydinlik kiritishi mumkin. Rus solnomalariga ko'ra, Bulg'or va Xorazmning o'zaro yaqin madaniy aloqalari bu ikki xalqning qarindoshligi bilan izohlanadi⁴. V.V.Bartoldning fikricha, xorazmiylarning savdo faoliyati g'arbga, to'g'rirog'i, shimoliy-g'arbga – o'sha paytda bulg'orlar va xazarlar yashayotgan Volga havzasiga qaratilgan edi⁵. Xazarlarga qaraganda, ularning yaqin qarindoshi bo'lgan Volga bulg'orlari Xorazm va islom madaniyati bilan yaqindan aloqada bo'lganlar⁶.

Bulg'or va Xorazmning o'zaro aloqalari borasida Abul Hasan Ali ibn al-Husayn Ali al-Mas'udiy (vaf. 956/957) keltirgan ma'lumotlar muhim ahamiyatga ega. Mas'udiy "Muruj uz-zahab val-ma'odin al-javohir" asarida Bulg'ordan Xorazmga va aksincha Xorazmdan Bulg'orga doimo savdo karvonlari qatnab turganligini yozadi. Uning ta'kidlashicha, bulg'orlar bu yerlarda ko'chmanchilik qilayotgan turkiy qabilalarning hujumidan xavfsiraganlari tufayli Xorazmga Xuroson orqali borganlar⁷. Mas'udiy o'zining "Kitob at-tanbeh" (كتاب التنبيه) asarida xorazmlik savdogarlar yuk ortilgan katta

¹ Григорьев В.В. Россия и Азия. – СПб., 1876. – стр. 80.

² Ашмарин Н.И. Болгары и чувашы. – Изв. ОАИЭ, т. XVIII, вып. 1, 2, и 3. – Казань, 1902. – стр. 9.

³ Ашмарин Н.И. Болгары и чувашы. ... – стр. 14.

⁴ Бартольд В.В. Сочинение. т. V. – Москва: Наука. 1968. – стр. 66.

⁵ Бартольд В.В. О'sha asar. – стр. 61.

⁶ Бартольд В.В. О'sha asar. – стр. 65.

⁷ Известия о Хозарах, Буртасах, Булгарах, Мадьярах, Славянах и Руссах. – Абу-Али Ахмеда бен Омар Ибн-Даста. – Пер. Д.А. Хвольсон. – СПб., 1869. – стр. 163 (прим. 98).

kemalarda savdo qilish uchun Volga orqali Bulgʻorga borishlarini yozadi¹. Abu Zayd ibn Sahl al-Balxiy (850-934) “Ashkol al-Bilod” (اشكال البلاد) asarida bildirgan fikrlari ham shunga oʻxshash. Uning soʻzlariga qaraganda, Jurjoniya chiqqan karvonlar Amudaryoning Orolga quyish joyidan xazarlar yeriga boradilar². Balxiy, Bulgʻordan Xorazmga sotish maqsadida slavyan, xazar va ularga qoʻshni boʻlganlardan iborat qullar; suvsar, sobol, tulki va qunduz moʻynalari joʻnatilganini yozadi³. Balxiyning “Suvar al-Aqolim” asarida Amudaryoning oʻng sohilida daryoning Orol dengiziga quyilish joyida Jurjoniya shahri joylashgani, bu shahar oʻgʻuzlarning savdo manzili boʻlganligi taʼkidlanadi. Uning aytishicha, Jurjoniya chiqilib, Jurjon (Gurgon), Xuroson va Xazarga borilgan⁴. Ushbu maʼlumotlar Abu Isʼhoq al-Forisiy – Istaxriy (850-934) qalamiga mansub “Kitob Suvar al-Aqolim” asarida ham aynan uchraydi (و هي متجر الغزية و منها تخرج القوافل الى خراسان و الخزر و الجرجان)⁵.

Istaxriy, “Suvar al-Aqolim” (yana bir nomi “Kitob al-Masolik al-Mamolik”) asarida bulgʻorlarning Slavyan, Xazar va qoʻshni oʻlkalardan koʻplab qullarni, xususan, turk gʻulomlari va qimmatbaho moʻynalarni Xorazmga olib kelishlarini yozadi (وتقع اليهم اكثر رقيق الصقالية و الخزر و ما و الاها مع) (رقيق الاتراك و الاوبار النفيسة)⁶. Abulqosim ibn Xavqal an-Nisibiy (vaf. 976-y.) keltirgan maʼlumotlar ham shunga yaqin. Ibn Xavqal “Kitob al-Masolik va-l-Mamolik” (boshqa bir nomi “Kitob surat al-arz”) asarida ruslarning Bulgʻor orqali Xorazmga moʻyna yetkazib berganliklarini yozadi⁷. Abu Bakr Ahmad ibn Isʼhoq al-Hamadoni – Ibn al-Faqih (X asr) esa oʻzining “Kitob ahvol al-Buldon” asarida Bardaʼa atrofidagi oʻrmonlardan eman va qayin yogʻochlari Xazar va Xorazmga joʻnatilganini qayd qiladi⁸. Ibn al-Faqih tilga olgan Bardaʼa esa, Bulgʻorning Kavkazdagi shaharlaridan biri sanalgan.

¹ Известия о Хозарах, ... – стр. 164 (прим. 98).

² Известия о Хозарах, ... – стр. 81 (прим. 29).

³ Известия о Хозарах, ... – стр. 161 (прим. 98).

⁴ Известия о Хозарах, ... – стр. 169 (прим. 98).

⁵ Тизенгаузен В. О монетах Саманидов. – ЗИАО. – т. VI, отд. I. – СПб., 1853. – стр. 17.

⁶ Тизенгаузен В. О монетах ... – стр. 17.

⁷ Известия о Хозарах, ... – стр. 180 (прим. 98).

⁸ Известия о Хозарах, ... – стр. 183 (прим. 98).

Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad ibn Abubakr al-Muqaddasiy (946/947-1000) Bulg'oriyadan Xorazmga olib kelinadigan tovarlarning ro'yxatini quyidagicha keltiradi: sobol, olmaxon, oqsichqon, suvsar, o'rmon suvsari, tulki, qunduz mo'ynasi; quyon va echki terisi, mum, kamonlar, yirik baliq, telpak, bakra baliq yelimi, baliq tishi (morj tishi *muall.*), mushk (suv qunduzi ipori), qahrabo, yumshoq ko'n (bulg'ori charm), mis, yong'oq, qoplonlar (yoki tozi itlar), qilich, sovut, qayin yog'ochi, slavyan qullari, qo'ylar va shoxli qoramol¹.

1136-yili Bulg'orda bo'lgan ispaniyalik Abu Hamid al-Andalusiyy Xorazmga sotish uchun yuborishga mo'ljallangan katta mamont tishlarni ko'rganligini yozadi. Uning fikricha, Xorazmda undan turli xil narsalar yasashda foydalanar ekanlar². Bizningcha, Andalusiyy ko'rgan katta tishlar morjlarga tegishli bo'lsa kerak.

Bulg'orlar bir necha qabiladan tashkil topgan. O'z vaqtida Abu Ali Ahmad ibn Umar ibn Rusta (IX asrning ikkinchi yarmi – X asrning boshi) bulg'orlarni uch guruhga ajratgan edi: 1. Bursula. 2. Asg'al. 3. Bulg'or³. Abu Abdulloh Shahobiddin Yoqub ibn Abdulloh ar-Rumiyy al-Hamaviyy (1179-1229) o'zining bir asarida al-Kalbiyning tilidan Xazar, Bursul va Xorazmning o'zaro do'stligini yozib qoldirgan. Kalbiy, Xazar, Bursul va Xorazm mamlakatlarining bir-biriga yaqin joylashganligini ham ta'kidlaydi⁴. Hasan Ato Abushiy, xolis (xolin) bulg'orlari (turklari) haqida gapira turib, xolis nomini Xorazm nomidan kelib chiqqanini ehtimol qiladi. Bundan tashqari, u o'sha davr (1907)dagi "xolin mishar"lari deb ataladigan turklar Xorazm atrofidagi bulg'or va mojarlar naslidan ekanligini ta'kidlaydi⁵. Abushiyning yozishicha, bulg'orlar islom dinini qabul qilgach, Kama va Volga bo'ylaridagi yaqin qarindoshlari boshqird va

¹ Известия о Хозарах, ... – стр. 180, 181 (прим. 98). S.M.Shpilevskiy tatar (bulg'orlar nazarda tutilyapti) yong'og'ining O'rta Osiyoda "g'o'zi bulg'ori" deb atalishini yozadi. Qarang: Шпилевский С.М. О задачах деятельности Казанского ОАИЭ и о возможном содействии обществу со стороны жителей местного края. – Изв. ОАИЭ, т. III. – 1880-1882 год. Казань, 1884. – стр. 6.

² Известия о Хозарах, ... – стр. 88 (прим. 29).

³ Известия о Хозарах, ... – стр. 22.

⁴ Известия о Хозарах, ... – стр. 93 (прим. 34).

⁵ Abushiy Hasan Ato. Turkiy qavmlar tarixi. – Toshkent: "Cho'lpon" nashriyoti, 1995. – 123-bet.

misharlarni, uzoq qarindoshlari bo'lgan finlar: oz, chirmish, chuvash va mordva burtoslarini ham musulmon qildilar¹.

Hoji Xalifa nomi bilan mashhur Mustafo ibn Abdulloh Kotib Chalabiy (1609-1657) “Jahon-noma” (جهان نامه) asarida xorazmlik ikki islom ulamosining Bulg'or borasidagi shar'iy bahsini keltiradi. Ma'lum bo'lishicha, bulg'orlar o'zlarining yurtida “yozda kechasi qorong'u bo'lmasligi sababli xufton namozini o'qimasa ham bo'laveradimi?”, – deb murojaat qilishgan ekan². Hoji Xalifa bulg'orlarning Xorazmga, mashhur faqih Imom Baqqoliy (XI asr) huzuriga shar'iy masala yuzasidan elchi yuborganliklarini ham ta'kidlaydi³.

XII asrda Bag'dodda yashagan muarrix Abul Faraj ibn al-Javziy (1115-1200), 1042-yili Makkaga haj ziyoratiga chiqqan bulg'orlik amaldor yonida 50 nafar ziyoratchi hamrohligida Bag'dod shahriga kelganini hikoya qiladi. Uni xalifaning saroyida mehmon qiladilar. Bulg'orlik amaldorning hamrohlari orasida xorazmiy Ya'la bin Ishoq ismli shaxs ham bo'lgan. Uni xalifaning saroyida qozining guvohligida, qasam ichtirib so'roq qiladilar. Jumladan, Ya'la bin Is'hoqdan bulg'orlarning qanday xalq ekanligini so'raganlar. U quyidagicha javob bergan: “Bu xalq kelib chiqishiga ko'ra turklar va slavyanlar orasida turadi va ularning mamlakati turklar yurtining chekkasida joylashgan”⁴.

Yuqoridagi ma'lumotlardan ayon bo'ladiki, Volga bulg'orlari bilan xorazmliklar tarixan juda uzoq vaqt davomida o'zaro madaniy va iqtisodiy aloqada bo'lganlar. Bu aloqalar o'sha vaqtda har ikki xalqning turmush tarzi, tili va yozuvida o'z izini qoldirgan. Volga bulg'orlarining asosiy tili qanday bo'lishidan qat'i nazar, ular islom dinini qabul qilgach, islom dinini qabul qilgan boshqa xalqlar singari arab yozuvidan foydalana boshlaganlar⁵. N.I.Ashmarin bulg'orlarning spetsifik turkiy tovushlarni ifodalash uchun arab yozuvida bo'lgan quyidagi xarflarni qo'llashga majbur bo'lganliklarini yozadi:

arabcha “be” ب harfi ~ bulg'orcha “p” tovushini ifodalagan;

¹ Abushiy Hasan Ato. Turkiy qavmlar tarixi. ... – 102-bet.

² Известия о Хозарах, ... – стр. 89 (прим. 29).

³ Григорьев В.В. Россия и Азия. – СПб., 1876. – стр. 92.

⁴ Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. – СПб.: СПб ГУ, 2005. – стр. 73.

⁵ Григорьев В.В. Россия и Азия. ... – стр. 101.

arabcha “jim” ج harfi ~ bulg‘orcha “ch” tovushini ifodalagan;

arabcha “hoi havvaz” ه harfi ~ bulg‘orcha “h” tovushini ifodalagan¹.

Bundan tashqari, Volga bulg‘orlarining arab yozuvidagi matnlarida ayrim holatlarda, bulg‘orcha tovushlarni ifodalashda xarflarga xuddi xorazm yozuvidagidek maxsus satr osti diakritik belgilar qo‘llanilgan:

arabcha “dol” harfi – d (δ): bulg‘orcha ð ~ xorazmcha ð ;

arabcha “re” harfi – r : bulg‘orcha ر ~ xorazmcha ر ;

arabcha “sin” harfi – s: bulg‘orcha س ~ xorazmcha س . va hok.

G.F.Myuller bulg‘or qabrtoshlaridagi yozuvlarda nomi keltirilgan marhumlarning aksari kelib chiqishi Bulg‘or, Shemox, Shirvon, Kardar va Samarqand shaharlaridan ekanligini ta’kidlaydi². N.I.Zolotnitskiy esa, bulg‘or epitafiyalarida Shayx Kardariy ismi uchrashini yozadi³. Bunga ajablanmasa ham bo‘ladi. Chunki Xorazmning Kardar shahridan chiqqan ulamolar Volgabo‘yi hududlarida ancha dovruc qozongan. Manbalarda xorazmlik mashhur faqih Muhammad ibn Muhammad ibn ash-Shihob ibn Yusuf al-Kardariy (vaf. 1422)ning Volga daryosi bo‘yidagi Saroy shahrida bir necha yil yashagani aytiladi.

XIII-XIV asrlarda Bulg‘or va Xorazm Oltin O‘rda davlati tarkibida bo‘lgan. Bu holat ilgari o‘zaro yaqin munosabatda bo‘lgan bu ikki hududning bir ijtimoiy-iqtisodiy muhitda bo‘lishiga olib kelgan. Hatto XIV asrning birinchi yarmida O‘zbekxonning tangalari Volga va Xorazmda bir xil shaklda zarb qilingan⁴. Ma’lumki, Xorazmning aholisi XIV asrga kelib to‘liq turkiylashgan, bu hududda esa turkiy til ustuvor bo‘lgan. V.V.Radlovning fikricha, bulg‘orlar ham XIV asrga kelib turkiylashgan. Bu jarayon ushbu hududga turkiy qabilalarning ko‘chib kelishi bilan bog‘liq bo‘lgan. Natijada

¹ Ашмарин Н.И. Болгары и чувашы. ... – стр. 103; Хакимзянов Ф. Следы диалектов в языке памятников Волжской Булгарии // Советская Тюркология. – Баку, 1974. – №4. – стр. 26.

² Мюллер Г.Ф. О народах издревле в России обитавших /Пер. с нем. И.Долинским/. – СПб., 1773. – стр. 52.

³ Золотницкий Н.И. Лингвистическая заметка и названиях Булгар, Биляр и Морквашы. – Изв. ОАИЭ. При Казанском Императорском университете. – т. III. – 1880-1882 год. Казань. – 1884. – стр. 37.

⁴ Бартольд В.В. Сочинения. – т. V. – Москва: «Наука», 1968. – стр. 134.

turkiy element bulgʻorlarning (koʻp oʻtmay chuvashlarning) tilida yetakchi mavqega ega boʻlgan¹.

Bulgʻorlar tiliga doir koʻpchilik muhim maʼlumotlar venger solnomalaridan, slavyan-bolgar nomnomasidan, venger tilida saqlanib qolgan bulgʻor oʻzlashmalaridan ham maʼlum². Bulgʻor tilidagi *s>sh* hodisasi umumslavyan *chasha* soʻzi etimologiyasini aniqlashda qoʻl keladi. Umumslavyan *chasha* soʻzi bulgʻor tilidan (*kǎšǎ*) oʻtgan boʻlib, bulgʻor tiliga eroniy tillardan oʻzlashgan³. Bizningcha, bulgʻor tilidagi *kǎšǎ* xorazm tilidan oʻzlashgan. D.S.Nosirov qoraqalpoq tili va Xorazm vohasidagi boshqa xalqlarning tilidagi substrat qatlam asosan eroniy tillar guruhiga kiruvchi xorazmiy tiliga oidligini taʼkidlab, misol tariqasida mazkur qatlamga oid bir necha soʻzlarni keltiradi. Keltirilgan misollar orasida uncha katta boʻlmagan piyolani anglatuvchi *kese||kǎsa||kasa* soʻzi ham bor⁴. XV asr xorazm yozma yodgorliklarida, jumladan, Hofiz Xorazmiyda *kas* “kosa” maʼnosini anglatgan⁵. Shuningdek, A.A.Freyman ruscha *busurman* soʻzini oʻzbek tilidagi (xorazm shevasida) *musurman* (ar. *مسلمان*) “musulmon” manbasidan oʻzlashganini taʼkidlaydi⁶. Bizningcha, mazkur soʻz rus tiliga xorazm tilidan bulgʻorlar orqali oʻtgan. Qarang: bulgʻorcha *biserman* “musulmon”.

¹ Федотов М.Р. В.В. Радлов и Н.И. Ашмарин о происхождении чувашского языка // Советская Тюркология. – Баку, 1971. – №5. – стр. 116.

² Джидалиев Н.С. К вопросу о языке древних тюрков восточного Кавказа // Советская Тюркология. – Баку, 1971. – №5. – стр. 46-47.

³ Добродомов И.Г. Тюркизмы славянских языков как источник сведений по исторической фонетике тюркских языков (соответствие *s ~ š*) // Советская Тюркология. – Баку, 1971. – №2. – стр. 88.

⁴ Насыров Д.С. Общая характеристика диалектных систем каракалпакского языка и опыт их классификации // Советская Тюркология. – Баку, 1974. – №4. – стр. 11.

⁵ Хоразмий Ҳофиз. Девон, II. – Тошкент, 1981. – 258-бет.

⁶ Фрейман А.А. Хорезмийский язык. – Москва, 1951. – стр. 117.

1.4. Chuvash tili va o'zbek shevalari orasidagi leksik parallellar

Chuvash tili – turkiy tillarning bulgʻor guruhiga mansubdir. Chuvash adabiy tili XIX asrning soʻnggi choragida shakllangan. U quyi (*anatri*) va yuqori (*viryal*) dialektlardan iborat. Quyi dialekt adabiy tilning asosini tashkil qiladi. Dialektlar Volgaga nisbatan ajratilgan. Ikkala dialektda bir qancha shevalar mavjud. Chuvash tili tarixi boʻyicha olib borilgan tadqiqotlarda bu til tarixi shunday davrlashtiriladi:

- 1) Ilk bulgʻor (miloddan oldingi II asr – milodiy III asr);
- 2) Qadimgi bulgʻor (milodiy IV – XII asrlar);
- 3) Oʻrta bulgʻor (XIII – XVI asrlar);
- 4) Yangi bulgʻor yoki chuvash (Oltin Oʻrda va Qozon xonligi davrlari)¹.

Chuvash tili tarixining uch bosqichi bulgʻor davriga toʻgʻri keladi. Turkshunoslikda umumturkiy holat oʻrnini aniqlash koʻpincha, bulgʻor tillari shoxobchasining oʻziga xosligi tufayli qiyinlashadi. Chunki bulgʻor tillari shoxobchasining yagona davomchisi va zamonaviy reprezentanti boʻlmish chuvash tili turkiy va moʻgʻul tillari oilasining oraligʻini tashkil qiladi². Maʼlumki, chuvash tili Bulgʻor tilining davomchisi hisoblanadi. Hasan Ato Abushiy Ulugʻ Bulgʻoriya mamlakatining hududi Ural-Yoyiq daryosi, Perm, Kama, Vyatka boʻylaridan Itil va Oka daryolarining boʻylari va ularning janubiy-gʻarb tomoni, Dnepr, Qora dengiz, Qrim, Kavkaz, Astraxan dengizi boʻylarini qamrab olganligini yozadi. U hatto Orol dengizi boʻylari ham Bulgʻoriyadan sanalishini taʼkidlaydi. Abushiy mazkur hududda yashovchi mishar, boshqird, xolis (xvolis *muall.*) kabi turkiy xalqlar; vogʻul, vutoq (votyag *muall.*), chirmish, chuvash, arablar “burtos” deb ataydigan mordva singari fin qavmlarining barchasi Bulgʻorga tobeligini yozib qoldirgan³. Jumladan, u

¹ Андреев И.А. Чувашский язык. – Языки мира: Тюркские языки. – Бишкек, 1997. – стр. 480-481.

² Гаринов Т.М. Понятие общетюркское языковое состояние и вопросы исторического развития кыпчакских языков Урало-Поволжья // Советская Тюркология. – Баку, 1971. – №2. – стр. 76.

³ Abushiy Hasan Ato. Turkiy qavmlar tarixi. ... – 98-bet.

chuvash tilini “ozgina finlashmish, yo esa finlig‘i oz qolmish turkiy til” deb hisoblaydi¹.

Chuvash tiliga oid ayrim so‘zlar vengriyalik madyarlar, slavyanlar va prus tillariga o‘zlashgan. Bu o‘zlashmalarni venger olimi B.Munkachi o‘rgangan. B.Munkachi slavyan tiliga o‘zlashgan ayrim so‘zlarni chuvash tiliga yaqin bo‘lgan qandaydir turkiy lahjadan o‘zlashganini ta’kidlaydi. N.I.Ashmarin B.Munkachining ishlari bilan tanishib, slavyan tilidagi ayrim o‘zlashma so‘zlar chuvash tilidagi so‘zlarga o‘xshashligini yozadi va ulardan namuna keltiradi². N.I.Ashmarin mazkur o‘xshashlik haqida shunday fikr bildiradi: “Bu yerda men faqat slavyan va chuvash tillarida aniqlaganim o‘xshash so‘zlargagina e’tiboringizni qaratyapman. Men u yoki bu so‘zning o‘zlashishiga qaysi til manba bo‘lib xizmat qilganini aniqlashga to‘xtalayotganim yo‘q. Chunki bu masalani hal qilish uchun alohida izlanishlar olib borish talab qilinadi...”³.

Biz N.I.Ashmarin keltirgan namunalar orasidan o‘zbek tilining xorazm shevalari leksikasida ham analogi uchraydigan so‘zlarni aniqladik:

slavyancha⁴ *бамозь*, chuvash tilida⁵ *намак* “tayoq, xoda” ~ o‘zbek (xorazm shevalari⁶) tili⁷da *намук* “shipning xodalari”, “ship”⁸;

slav. *бакань*, chuv. *пукан* “kesimta, qirindi” ~ o‘zb. (xor. sh.) *пуган* “katta randa” (Abdullayev, I:74);

slav. *зѣкръ*, chuv. *чакър* “ko‘kko‘z” ~ Nosiruddin Rabg‘uziyda *чақир* “ko‘kko‘z”⁹;

slav. *кичури*, chuv. *кишёр* “sabzi” ~ o‘zb. (xor. sh.) *гашир* (Abdullayev, I:32);

¹ Abushiy Hasan Ato. Turkiy qavmlar tarixi. ... – 35-bet.

² Ашмарин Н.И. Болгары и чувашы. ... – стр. 112 (прим. 13).

³ Ашмарин Н.И. Болгары и чувашы. ... – стр. 114 (прим. 13).

⁴ Keyingi o‘rinlarda *slav*.

⁵ Keyingi o‘rinlarda *chuv*.

⁶ Keyingi o‘rinlarda *xor. sh*.

⁷ Keyingi o‘rinlarda *o‘zb*.

⁸ Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг хоразм шевалари, I. – Тошкент, 1961. – 74-бет. Кейинги ўринларда *Абдуллаев, I*.

⁹ Рабғузий Носуриддин. Қиссаи анбиё, II. – 1990. – 56-бет. Кейинги ўринларда *Rab., II*.

slav. *соурьна*, chuv. *сырнай* “surnay” ~ o‘zb. (xor. sh.) *сурнай* (Dala yozuvlari);

slav. *шарь*, chuv. *сыр* “sir, bo‘yoq” ~ o‘zb. (xor. sh. va o‘g‘uz lahj.) *сїр* “bo‘yoq” (Dala yozuvlari)¹;

slav. *чѣкань*, chuv. *чакан* “qamish” ~ o‘zb. (xor. sh.) *якан* “yakan (qamishsimon o‘simlik)” (Abdullayev, I:52).

Tabiiyki, Bulg‘or va Xorazm o‘rtasida qariyb V asr davom etgan o‘zaro madaniy iqtisodiy aloqalar bu hudud aholisining tilida ham aks etgan bo‘lishi mumkin. Qadimdan Bulg‘or va Xorazm hududlari o‘rtasida bir qancha ko‘chmanchi va yarim o‘troq qabilalar yashagani ma’lum. Ular alan, xazar, o‘g‘uz va pecheneg qabilalari edi. Bu qabilalar eroniy va turkiy tillarda so‘zlashganlar. Bulardan, ayniqsa, o‘g‘uzlarning bulg‘or va xorazmiylarga ta’siri kuchli bo‘lgan. Bulg‘or tilining davomchisi bo‘lgan chuvash tilida, shuningdek, o‘zbek tilining xorazm shevalarida bir xil o‘g‘uzcha so‘zlar ko‘plab uchrashi fikrimizga dalildir.

Chuvash tili boshqa turkiy tillardan yiroq bo‘lgan hududlarda muomalada bo‘lgani uchun uning rivojlanishi o‘zga tizimdagi tillar – eroniy, fin-ugor va slavyan tillari bilan uzoq davom etgan jarayonda kechdi. Chuvash tilining yuqori dialekti leksikasiga fin-ugor va slavyan tillari ta’sir ko‘rsatgan bo‘lsa, quyi dialekt leksikasida arab-fors va turk-mo‘g‘ul tillarining ta’siri ko‘proq darajada seziladi. Chuvash tilida mo‘g‘ul, arab-fors, fin-ugor, tatar va ruscha leksik o‘zlashmalar mavjud. Mo‘g‘ul tilidan o‘zlashgan so‘zlar asosan chorvachilikka oiddir. Arab tilidan o‘zlashgan so‘zlar diniy-ma’rifiy doirada bo‘lsa, eroniy so‘zlar madaniy-maishiy va ijtimoiy-iqtisodiy leksikaga oiddir. Fin-ugor tillaridan o‘zlashgan so‘zlar kamchilikni tashkil qilib, ular o‘rmonchilikka doir so‘zlar hisoblanadi².

Shu paytga qadar chuvash tiliga turkiy, fin-ugor, xitoy, mo‘g‘ul, arab, yahudiy, slavyan va eroniy tillardan o‘zlashmalar qabul qilinganligi aniqlangan.

¹ Мадрахимов О. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. – Тошкент, 1973. – 171-бет. Кейинги ўринларда *Madrahimov, 1973*.

² Андреев И.А. Чувашский язык. – Языки мира: Тюркские языки. – Бишкек, 1997. – стр. 489.

XII asrning birinchi yarmida mo'g'ullar dastlab xorazmshohlar davlatini, ko'p o'tmay Buyuk Bulg'oriya davlatini ham istilo qildilar. Xorazm va Bulg'oriyaning aholisi So'fiylar davlati (1360) va Qozon xonligi (1438) barpo bo'lgunga qadar Oltin O'rda tarkibida bo'ldilar. Mo'g'ullar hukmronlik qilgan hududlar aholisi tiliga ko'plab mo'g'ulcha so'zlar o'zlashgan. O'zbek tilining xorazm shevalari leksikasida mo'g'ulcha so'zlar unchalik ko'p emas. Chuvash tili haqida bunday deb bo'lmaydi. Mutaxassislar chuvash va mo'g'ul tillarining ko'p jihatdan o'xshashligini qayd qiladilar¹. V.V.Radlov chuvash tilida kelib chiqishiga ko'ra turkiy bo'lmagan shakl yasovchi elementlar mavjudligini, chuvash tilining ilk asosi turkiy bo'lmaganligini, aks holda, bu til qolgan turkiy tillardan bunchalik farq qilmagan bo'lishini ta'kidlaydi².

Biz quyida o'zbek tilining o'g'uz lahjasi, o'zbek tilining xorazm shevalari va Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari leksikasi bilan chuvash tili leksikasidagi bir xil mo'g'ulcha (va mo'g'ulcha ekanligi ehtimol qilingan) o'zlashma so'zlarni keltiramiz:

йёвён – “yugan”³. O'zb. (xor. sh.) *юган* «suvliq» (Dala yozuvlari), o'zb. (o'g'uz/qipchoq lahj.) *юйән* «suvliq» (Madrahimov, 145).

имен – «uyalmoq» (CHRS:37). O'zb. (xor. sh.) *иймәнмәк* «noumid bo'lmoq, shashti qaytmoq» (Abdullayev, I:47).

күләш – «rashk qilmoq» (CHRS:67). O'zb. (xor. sh.) *кулләмәк* «yomon ko'rmoq; ko'ra bilmaslik» (Abdullayev, I:57).

каләвсә – «roviy (hikoya aytuvchi)» (CHRS:44). Mahmud Zamaxshariyda *кәләжә* «so'zlamok»⁴. O'zlashish manbasi: mo'g'. *келекәи* «roviy»⁵. Yana qarang: chuv. *кала* 1. So'zlamok; 2. O'qimok (CHRS:44).

¹ Баскаков Н.А. Основные теоретические направления в изучении алтайской семьи языков // Советская Тюркология. – Баку, 1970. – №1. – стр. 32.

² Федотов М.Р. В.В.Радлов и Н.И.Ашмарин о происхождении чувашского языка // Советская Тюркология. – Баку, 1971. – №5. – стр. 116.

³ Чувашско-русский словарь. – стр. 40. Keyingi o'rinlarda CHRS.

⁴ Замахшарий Махмуд. Мукаддат ул-адаб. – Т., 2003. – 182-бет. Кейинги ўринларда *Zamaxshariy*, 2003.

⁵ Поппе Н.Н. Монгольский словарь “Мукаддат ал-адаб”, ч. 1-2. – Труды ИВ АН СССР, т. 14. – М.-Л., 1938; ч. 3. – М.-Л., 1939. Keyingi o'rinlarda *Poppe*, MA, II. – стр. 70.

ноҳта – “no‘xta” (CHRS:73). O‘zb. (xor. sh.) *нохта* “no‘xta” (Abdullayev, I:70). O‘zlashish manbasi: mo‘g‘. *нохта* “no‘xta” (Poppe, 95).

номай – «ko‘p, serob, uzoq» (CHRS:74). O‘zb. (xor. sh.) *номай* «ko‘p, serob» (Abdullayev, I:70), o‘zb. (o‘g‘uz lahj.) *номай* «mo‘l-ko‘l, mo‘may» (Madrahimov, 160), o‘zb. sh. *номай* «mo‘l, mo‘l-ko‘l, serob; ko‘p»¹.

никѣ – «xonimlarga, go‘zal qizlarga hurmat bilan murojaat qilish» (CHRS:86). O‘zb. (xor. sh.) *бѣкѣ* «kekkaygan, g‘urur (xotinlarga nisbatan kinoya bilan qo‘llanadi) tannoz, xonim» (Abdullayev, I:28), q.-q. o‘zb. sh. *бийкѣ* «1. onaboshi; 2. Kuyovga berilayotgan qiz» (Ishayev, 83).

носахá – “ostona” (CHRS:94). O‘zb. (xor. sh. va o‘g‘uz lahj.) *босага* “ostona” (Dala yozuvlari; Madrahimov, 120). O‘zlashish manbasi: mo‘g‘. *босага* “ostona” (Poppe, 39).

самах – «1. So‘z; 2. So‘z, nutq» (CHRS:103). Qutb Xorazmiyda *сам* «so‘z, kalima»². O‘zb. (xor. sh. va o‘g‘uz lahj.) *самсам* “sergap, ezma” (Madrahimov, 167); xor. *самсамланмақ* «ezmalik qilmoq, gap sotmoq», *сѣмѣрдамақ* «ming‘illamoq» (Abdullayev, I:78, 82); q.-q. o‘zb. sh. *самсамланмақ* «ezmalik qilmoq, gap sotmoq» (Ishayev, 150). Yana qarang: q.-q. o‘zb. sh. *симсим* “mayda gap, bachkana” (Ishayev, 153).

урпа – “arpa” (CHRS:151). O‘zb. (xor. sh.) *арпа* “arpa” (Dala yozuvlari). O‘zlashish manbasi: mo‘g‘. *арбаи* “arpa” (Poppe, 43).

хача – «qaychi» (CHRS:157). O‘zb. (xor. sh.) *қайчи* «qaychi» (Dala yozuvlari). O‘zlashish manbasi: mo‘g‘. *қайчи* «qaychi» (Poppe, MA, II:406).

хыпалан – «shoshilmoq» (CHRS:167). O‘zb. (xor. sh. va q.-q. o‘zb. sh.) *ҳаналаҳ* «hovliqma, shoshma-shoshar (odam)» (Dala yozuvlari; Ishayev, 166).

шăрпăк – «gugurt» (CHRS:178). O‘zb. (xor. sh.) *шăрпă* «gugurt» (Dala yozuvlari), q.-q. o‘zb. sh. *чăрпă* «gugurt» (Ishayev, 171).

¹ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Т., 1977. – 142-бет. Keyingi o‘rinlarda *Ishayev*,

² Фозилов Э. XIV аср Хоразм ёдномалари. – Тошкент, 1973. – 247-бет. Keyingi o‘rinlarda *Foz.*, 1973.

шалавар – «shim» (CHRS:177). O‘zb. (xor. sh.) *чалвѣр/чалбѣр* «shim» (Abdullayev, I:95), o‘zb. (o‘g‘uz lahj.) *чалвур* «shim» (Madrahimov, 185), q.-q. o‘zb. sh. *чалбар/чалбѣр/чалвѣр* «shim» (Ishayev, 168).

Chuvash tili mutaxassislar tomonidan turkiy tillarning qipchoq tipiga yaqin deb qaralsa-da, uning leksik fondida o‘g‘uzlar orqali o‘zlashgan so‘zlar ham uchraydi. Mazkur so‘zlar o‘g‘uz tipidagi turk, ozarbayjon, turkman tillarida, shuningdek, o‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasida, jumladan o‘zbek tilining janubiy Xorazm dialekti leksik tarkibida ham mavjud. Mutaxassislarning ta’kidlashlaricha, chuvash tiliga o‘zlashgan qipchoq-o‘g‘uz elementlari bu tildagi bulg‘or tili negizidagi bir qator mavjud qonuniyatlarning yo‘qolishiga olib kelgan¹. Tubanda chuvash tili leksik fondidan o‘rin olgan o‘g‘uzlar orqali o‘zlashgan so‘zlar Xorazm yodnomalari (XIV-XV), xorazm shevalari, o‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi, o‘zbek xalq shevalari va Qoraqalpog‘istondagi o‘zbek shevalari leksikasidagi so‘zlar bilan qiyoslanadi.

áвѣн – «yanchmoq, don yanchish» (CHRS:9). O‘zb. (xor. sh.) *овмақ* «maydalamoq, uvalamoq» (Abdullayev, I:70); o‘zb. (o‘g‘uz lahj.) *увмақ* «uvalamoq, maydalamoq» (Madrahimov, 179).

çăпан – «chipqon» (CHRS:116). O‘zb. (xor. sh. va o‘g‘uz lahj.) *чүван* «chipqon» (Abdullayev, I:100; Madrahimov, 187).

çатан – «Chetan devor, to‘siq, panjara» (CHRS:115). O‘zb. (xor. sh. va o‘g‘uz lahj.) *четән* «bog‘larning atrofi o‘rab qo‘yilgan to‘siq» (Dala yozuvlari; Madrahimov, 186).

çŷн – «axlat» (CHRS:121). O‘zb. (xor. sh.) *суплик* «axlat» (Dala yozuvlari), o‘zb. (o‘g‘uz lahj.) *суплик/суплик* «axlat» (Madrahimov, 171, 173), q.-q. o‘zb. sh. *суплик/сiнлик* «supurindi, axlat» (Ishayev, 153).

çурĕн – «1. mahkam, qattiq; 2. Sog‘lom» (CHRS:121). O‘zb. (xor. sh. va o‘g‘uz lahj.) *сiрн* «mahkam, og‘ir» (Dala yozuvlari; Madrahimov, 171).

¹ Добродомов И.Г. Тюркизмы славянских языков как источник сведений по исторической фонетике тюркских языков (соответствие s ~ š) // Советская Тюркология. – Баку, 1971. – №2. – стр. 81.

oʻy – «ost, tub, tag, quyi, past; pastki, ostki» (CHRS:11). Oʻzb. (xor. sh.) *oʻy* «past, chuqur» (Abdullayev, I:71); oʻzb. (oʻgʻuz lahj.) *oʻy* «pastlik, chuqurlik, jar» (Madrahimov, 161).

ol – «qoʻl» (CHRS:11). Oʻzb. (xor. sh., oʻgʻuz lahj., oʻzb. sh.) *ol* «qoʻl» (Abdullayev, I:23; Madrahimov, 114; Ishayev,76).

anmāp – «tushirmoq, pasaytirmoq, quyi solmoq, qoʻymoq; solmoq, tashlamoq» (CHRS:13). Oʻzb. (xor. sh.) *anmāp* «solmoq, qoʻymoq, tushirmoq» (Dala yozuvlari).

anmāpā – «oʻzini yoʻqotib qoʻymoq, dovdiramoq; sarosimaga tushmoq» (CHRS:15). Oʻzb. (oʻgʻuz lahj. va oʻzb. sh.) *anmāpāmaḡ* «1. Yanglishmoq, adashmoq; 2. Bosinqiramoq, alahlamoq (uxlaganda)» (Madrahimov, 110; Ishayev,72).

ac – «xotira, ong, tushuncha» (CHRS:15). Oʻzb. (xor. sh.) *ac* «eʻtibor etmoq; diqqat qilmoq» (Abdullayev, I:24).

āccāp – «tentak, ahmoq» (CHRS:20). Oʻzb. (xor. sh.) *cāppī* «jinnisimon kishi» (Abdullayev, I:80); oʻzb. sh. *acāp* «tentak, telba; merov» (Ishayev,100).

acāpḡā – «koʻrmoq, koʻzi tushmoq; sezib qolmoq, payqab qolmoq» (CHRS:15). Oʻzb. (xor. sh.) *cāpḡamāḡ* «sin solib qaramoq» (Dala yozuvlari).

up – «erta, azon» (CHRS:38). Oʻzb. (xor. sh.) *ap* «erta» (Dala yozuvlari), q.-q. oʻzb. sh. *up* «erta» (Ishayev,112).

kelmé – «bogʻlam» (CHRS:51). Oʻzb. (xor. sh., oʻgʻuz lahj., oʻzb. sh.) *kelmā* «bogʻ; pichan, beda bogʻi, xas-choʻp va b.)» (Dala yozuvlari; Madrahimov, 149; Ishayev,123).

kenép – «koʻprik» (CHRS:296). Oʻzb. (xor. sh.) *konīp* «koʻprik» (Abdullayev, I:57).

ķesbé – «choʻntak» (CHRS:53). Sayfi Saroyida *ķuc* «hamyon» (Foz., 20). Oʻzb. (xor. sh. va oʻgʻuz lahj.) *ķucā* «choʻntak, hamyon» (Abdullayev, I:56;

Madrahimov, 148). Shuni qayd etish lozimki, slavyan, bulgʻor va turkiy tillardagi *киса* soʻzining eroniy asosga ega ekanligi aytiladi¹.

карт – «belgi qoʻymoq, kertmoq» (CHRS:46). Oʻzb. (xor. sh.) *кәртм̄к* «belgi qoʻymoq» (Dala yozuvlari), oʻzb. (oʻgʻuz lahj.) *кертмук* «sut oʻlchagichning yuqori qismi» (Madrahimov, 147).

купеч – «gʻisht» (CHRS:55). Mahmud Zamaxshariyda *кәрбуи* «gʻisht» (MA:110). Oʻzb. (xor. sh. va oʻgʻuz lahj.) *кәрви* “gʻisht” (Dala yozuvlari; Madrahimov, 146); q.-q. oʻzb. sh. *зәрбуи/кәрви* «gʻisht» (Ishayev, 89, 119).

күкерт – «oltingugurt, sulfat» (CHRS:62). Nosiruddin Rabgʻuziyda *күзүрм* «gugurt» (QR, II:64). Oʻzb. (xor. sh.) *күзүрм* «gugurt» (Abdullayev, II:57).

лāñā – «savat sumka, korzinka, toʻrxalta; xaltacha; hamyon, karmon» (CHRS:64). Oʻzb. (xor. sh., oʻgʻuz lahj., q.-q. oʻzb. sh.) *лана* «konvert (xat solish uchun)» (Abdullayev, II:64; Madrahimov, 156; Ishayev,134).

лутра – «pastki, quyi, pastak, yerlagan» (CHRS:65). Oʻzb. (xor. sh.) *лөтәрә* «suvning tagiga choʻkkan loy; quyqum» (Abdullayev, II:65), oʻzb. til. oʻgʻuz. lahj. *лөтра* “toʻtra” (Madrahimov, 156), q.-q. oʻzb. sh. *лөтәра/лөтра* «loyqa, nihoyatda loyqali» (Ishayev,135).

нāрāç – «murch, qalampir» (CHRS:81). Oʻzb. (xor. sh.) *бурч* «murch, qalampir» (Abdullayev, II:30), oʻzb. (oʻgʻuz lahj.) *бурч* «murch, qalampir» (Madrahimov, 122), q.-q. oʻzb. sh. *бурйч* «garmdori» (Ishayev,86).

нāтpām – «1. Fitna solmoq, loyqalantirmoq, adashtirmoq, aralash-quralash (chalkash-chulkash) qilib yubormoq; 2. Kovlamoq, agʻdarmoq, titmoq; chalkashmoq, chalkashtirmoq» (CHRS:81). Oʻzb. (xor. sh.) *nampat* «chatoq, chalkash, poyma-poy» (Abdullayev, II:74), oʻzb. (oʻgʻuz lahj.) *nampat* «chalkash, ishkali, biror qiyigʻi chiqadigan qingʻir ish» (Madrahimov, 164), q.-q. oʻzb. sh. *namīpat/nampat* 1. Chalkash, chatoq; chala; 2. Janjal, mojaro, gʻavgʻo (Ishayev,145); oʻzb. xalq sh. (Qashqadaryo) *нәтәром* “vayrona”².

¹ Добродомов И.Г. Тюркизмы славянских языков как источник сведений по исторической фонетике тюркских языков (соответствие s ~ š) // Советская Тюркология. – Баку, 1971. – №2. – стр. 89-90.

² Ўзбек халқ шевалари луғати. – Т., 1971. – 214-бет. Keyingi oʻrinlarda OʻXShL.

nāḥānu – «bo‘ysunmoq, qaram bo‘lmoq» (CHRS:82). O‘zb. (o‘g‘uz lahj.) *бахна* «qaram, muhtoj, birovning qaramog‘ida bo‘lgan odam (odam)» (Madrahimov, 118).

nāḥāp – «mis» (CHRS:82). Nosiruddin Rabg‘uziyda *бақур* «mis» (QR, II:220). Xor. sh. *бақур* «mis tanga» (Dala yozuvlari), o‘zb. (o‘g‘uz lahj. va q.-q. o‘zb. sh.) *бақір* «misdan yasalgan chaqa pul» (Madrahimov, 117; Ishayev, 80). M.A.Xabichev eski slavyan va qad. rus. «qizil bo‘yoq (rang)» ma’nosidagi *базр* (*базор*) so‘zini bulg‘or tilidan o‘zlashgan deb hisoblaydi¹.

naï – «qism, ulush» (CHRS:76). O‘zb. (xor. sh.) *naï* «nasiba, haq; ulush» (Abdullayev, II:73), q.-q. o‘zb. sh. *naï* «ulush, hissa» (Ishayev, 144).

naṭāp – «kuchli, baquvvat» (CHRS:79). O‘zb. (xor. sh.) *бадланмақ* «kuchaymoq» (Abdullayev, II:25), q.-q. o‘zb. sh. *бадлї* «kuchli, quvvatli» (Ishayev, 79). Yana qarang: q.-q. o‘zb. sh. *бад* «kuch-quvvat» (Ishayev, 81). N.I.Ashmarin Senkovskiyning fikriga tayanib, *Бомвар* (باطوار) ismli bulg‘or podshohi bo‘lganligini yozadi².

naṭpak – «mo‘rt, sinuvchan, nozik» (CHRS:177). O‘zb. (xor. sh.) *на́трамақ* «titmoq» (Abdullayev, II:74).

cācā – «tovush, ovoz» (CHRS:102). O‘zb. (xor. sh. va o‘g‘uz lahj.) *саза* «tovush», *сәс* «овоз, товush» (Dala yozuvlari; Madrahimov, 166, 170); q.-q. o‘zb. sh. *сәза* «овоз, sado» (Ishayev, 149).

syn – «ulamoq, birlashtirmoq, biriktirmoq, bog‘lamoq» (CHRS:112, 113). O‘zb. (xor. sh.) *canıu* «ulash; payvandlash» (Abdullayev, II:78), o‘zb. (o‘g‘uz lahj.) *сан* «payvand etish» (Madrahimov, 168), q.-q. o‘zb. sh. *сабїқ* «payvandi» (Ishayev, 148). Yana qarang: xor. sh. *санмақ* «1. Ulamoq. 2. Payvandlamoq» (Abdullayev, II:78; Madrahimov, 168).

māḥām – «avlod, urug‘» (CHRS:133). O‘zb. (xor. sh. va o‘g‘uz lahj.) *мухум* «urug‘, urug‘lik» (Dala yozuvlari; Madrahimov, 179).

¹ Хабичев М.А. *bagr, bagor* // Советская Тюркология. – Баку, 1975. – №4. – стр. 47.

² Ашмарин Н.И. Болгары и чувашаи. ... – стр. 31.

měpěv – «tirgak» (CHRS:137). O‘zb. (xor. sh.) *durəv* «tirgak, tirgovich» (Abdullayev, II:38).

mýmăp – “ro‘mol, ro‘molcha” (CHRS:145). O‘zb. (xor. sh.) *dyvədap* «ro‘mol» (Dala yozuvlari), q.-q. o‘zb. sh. *dydap* «sharf» (Ishayev, 98).

macá – «yangi» (CHRS:130). Qutb Xorazmiyda *maza* «yangi» (Faz, II:370). O‘zb. (xor. sh. va q.-q. o‘zb. sh.) *maza* «yangi» (Abdullayev, II:85; Ishayev, 156).

myxъя – «qizlarning do‘ppisi» (CHRS:146). O‘zb. (xor. sh.) *maxя/майха* «do‘ppi» (Abdullayev, II:85), o‘zb. (o‘g‘uz lahj.) *maxя/майха/меха* «do‘ppi (xorazmcha bosh kiyimi)» (Madrachimov, 174, 176), q.-q. o‘zb. sh. *maxя/майха/меха* «do‘ppi» (Ishayev, 156).

xăйap – “bodring” (CHRS:160). Sayfi Saroyida *xияp* “bodring” (Faz, II:486). O‘zb. (xor. sh.) *xияp* “bodring” (Dala yozuvlari), q.-q. o‘zb. sh. *қйap* “bodring” (Ishayev, 129).

xула – «shahar» (CHRS:163). O‘zb. (xor. sh. va o‘g‘uz lahj.) *қала* «1. Qal’a (shaharning ichki qismi; 2. shahar)» (Dala yozuvlari; Madrahimov, 151).

чăрcăp – «dag‘al, qo‘pol, qo‘rs» (CHRS:171). O‘zb. (xor. sh.) *чаріс* «jahli tez» (Dala yozuvlari), q.-q. o‘zb. sh. *чаріс* «badjahl, ters, o‘jar» (Ishayev, 169).

чáтăp – «chodir» (CHRS:170). Sayfi Saroyida *чəmp* «chodir» (Foz, 37). O‘zb. (xor. sh.) *чадір* (Dala yozuvlari), o‘zb. (o‘g‘uz lahj.) *чадйра* “1. Baland shiypon; 2. Palatka” (Madrachimov, 184), q.-q. o‘zb. sh. *чадрa/чардəpə* “shiyponcha; hovlining bog‘ tomoniga qaratib solingan boloxona” (Ishayev, 168).

чѣлѣм – “sarxionali mundshtuk, trubka” (CHRS:172). O‘zb. (xor. sh.) «sarxionali mundshtuk» (Dala yozuvlari), q.-q. o‘zb. sh. *чйлім* «ko‘ch. m. papiros, sigareta» (Ishayev, 171).

чакак – «zag‘izg‘on» (CHRS:169). O‘zb. (xor. sh. va q.-q. o‘zb. sh.) *ҳəккə* (*ҳəккəк*)/*ҳəкəк* “zag‘izg‘on, hakka” (Abdullayev, II:93; Ishayev, 167).

чӱе – “olcha” (CHRS:173). O‘zb. (xor. sh., o‘g‘uz lahj., q.-q. o‘zb. sh.) *чӱӱӧ* «1. Olcha. 2. Gilos» (Abdullayev, II:97; Madrahimov, 186; Ishayev, 171).

шамӓрмӓм – «qarsillamoq, qirsillamoq» (CHRS:176, 177). O‘zb. (xor. sh.) *шамӓрӓдӓ/шӓмӓрӓдӓ* «shatir-shutur; shitir-shitir» (Abdullayev, II:102).

ялан – «doimo, mudom» (CHRS:189). O‘zb. (xor. sh.) *ялаӧ* “doimo, mudom, hamisha” (Dala yozuvlari), q.-q. o‘zb. sh. *ялаӧ* “hamisha” (Ishayev, 115).

Yuqorida qiyoslangan so‘zlarning aksari Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk”, Mahmud Zamaxshariyning “Muqaddimat ul-adab” lug‘atlarida keltirilib, ular chuvash tiliga ma’lum bir tarixiy sharoitlarda o‘zlashganligi tadqiqotlar jarayonida tobora ayon bo‘lmoqda. Bu so‘zlarning o‘zlashishi avvalo tarixiy sharoit tufayli, qolaversa, keng ko‘lamda va uzoq vaqt davom etgan o‘zaro aloqalar natijasida yuz bergan.

Fin olimi P.Aaltoning fikricha, chuvash tilidagi bir qator so‘zlar qadimgi turkiyzabon va eroniy tilli qabilalar o‘rtasida o‘zaro aloqa mavjud bo‘lganligidan darak berishini ta’kidlaydi¹. Yoxann Bentsing esa *-m* - bulg‘or-chuvash affiksining eroniy asosga ega ekanligini qayd qiladi².

Eroniy so‘zlar turkiy tillarga ikki yo‘l bilan, birinchisi, adabiy til (forsiy adabiyot) orqali, ikkinchisi, bevosita turkiy va eroniy tillarda so‘zlashuvchi aholining o‘zaro aloqalari orqali o‘zlashgan³. Bulg‘or tili va uning davomchisi bo‘lgan chuvash tilidagi eroniy o‘zlashmalarning manbasi to‘liq aniqlangan emas. Faqat fors va alan tillaridan o‘zlashgan ayrim so‘zlarga biroz tadqiq qilingan. Chuvash tilshunosligida arab va fors o‘zlashmalarini bir qatlam doirasiga kiritish an’anasi ustuvor bo‘lgan. Bu islom dini tufayli yuz bergan. Lekin arabiy va eroniy o‘zlashmalar turli davrlarda va turli manbalardan o‘zlashgan. Chuvash tilidagi eroniy o‘zlashmalarning alanlar tiliga mansub

¹ Асланов В.И. “Studia Turkica” // Советская Тюркология. – Баку, 1975. – №1. – стр. 102.

² Федотов М.Р. Отношение чувашского и общетюркского языков к языкам хазар, дунайских и волжских болгар, а также финно-угров // Советская Тюркология. – Баку, 1979. – №3. – стр. 30.

³ Мусаев К.М. Тюркско-иранские языковые связи // Советская Тюркология. – Баку, 1989. – №6. – стр. 32.

qatlami birmuncha o'rganilgan¹. Chuvash tilida shunday eroniy o'zlashmalar uchraydiki, ular nafaqat o'zbek tilining xorazm shevalarida yoki o'zbek tilining o'g'uz lahjasida, balki o'zbek adabiy tilida ham mavjud. Ular mazkur til, lahja va shevalarga asosan fors tilidan o'zlashgan: *chuv. tert* «azob» (ЧП:135), *tus* «do'st» (144), *tāshmān* «dushman» (134), *siyon* «ziyon, zarar» (106), *urapa* «arava» (150), *xuça* «xo'jayin» (166), *cham* «ko'za» (170), *chamatan* «jomadon» (170), *chěrěk* «chorak» (172) va hok.

N.A.Baskakovga ko'ra, turkiy tillarga eroniy o'zlashmalar sak, so'g'd, xorazmiy va forslar orqali o'zlashgan. Uning fikricha, o'zlashmalar turli mavzu qatlamiga mansub bo'lib, asosan qishloq xo'jaligi, sug'orma dehqonchilik va o'troq turmush tarziga oiddir².

Mutaxassislar turkman, turk va ozarbayjon tillarining tarixiy shakllanish jarayonida bir qancha tillarning, jumladan, xorazm tilining ham o'zni bo'lganligini ta'kidlagan edilar. Bizning dastlabki kuzatishlarimiz mutaxassislarning bu boradagi fikri to'g'ri ekanligini tasdiqlamoqda. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, turk, ozarbayjon va turkman tillaridagi eroniy o'zlashmalar o'g'uzlar orqali o'zlashgan bo'lsa, chuvash tilidagi eroniy o'zlashmalar bulg'orlar orqali o'zlashgan. Bulg'or tili va uning davomchisi bo'lgan chuvash tili leksik fondidan aniqlaganimiz o'g'uzcha so'zlar va mazkur so'zlarning o'zbek tilining xorazm shevalari leksikasida ham mavjudligi bizni bulg'or-chuvash tilida xorazm o'g'uzlari tilidan kirib qolgan elementlar bo'lishi mumkin degan fikrga undadi. Quyida chuvash tiliga o'zlashgan va o'zbek tilining xorazm shevalari leksikasida ham mavjud bo'lgan o'g'uzcha so'zlarni keltiramiz:

áwǎ унмá – “u yerda” (CHRS:9). O'zb. (xor. sh.). *wōdā* “u yerda” (Abdullayev, II:31). O'zb. (xor. sh.). *awynōdā* “u yerda” (Dala yozuvlari).

¹ Добродомов И.Г. Из аланского пласта иранских заимствований чувашского языка // Советская Тюркология. – Баку, 1980. – №2. – стр. 21.

² Мусаев К.М. Тюркско-иранские языковые связи // Советская Тюркология. – Баку, 1989. – №6. – стр. 28, 29. N.A.Baskakov O'rta Osiyodagi turkiy tillarga o'zlashgan sug'orma dehqonchilikka oid quyidagi er. terminlarni ham keltiradi: *arna* “sug'orma magistral kanal”, *yab* “magistral kanalning tarmog'i”, *rash* “kanalning o'zani, uning yon devorlari”; o'troq turmush tarsi bilan bog'liq so'zlar: *kent* “shahar, qishloq” (sug'd. “shahar”), *kunda* “omoch”, *bēz* “bo'z, paxtalik mato”.

ағһар – «fahmlamoq, anglamoq, tushunmoq, sinchiklab tekshirib ko‘rmoq» (CHRS:19). Sayfi Saroyida *ағһар* «tushunmoq» (Foz, 34).

сарнай – «surnay» (CHRS:104). Qutb Xorazmiyda *сарнай* «surnay, musiqa asbobi» (Faz, II:255).

чан – «urmoq, savalamoq» (CHRS:114).

амбар – ombor (CHRS:12). Nosiruddin Rabg‘uziyda *амбар* «ombor» (QR, II:66), xor. sh. *амбархана* «ombor» (Abdullayev, II:123).

арча – “1. sandiq; 2. quti, quticha” (CHRS:15). Xor. sh. va o‘zb. sh. *аржа* «sandiq» (Abdullayev, II:19; Ishayev, 72; Madrahimov, 111).

йарас – «to‘g‘ri, tekis» (CHRS:40). Xor. sh. *рас* «rost, to‘g‘ri» (Abdullayev, II:76).

кавак – «moviy, ko‘k, kulrang, bo‘z» (CHRS:48).

кайал – «tilak, kuchli orzu, niyat» (CHRS:49).

кантар – «kanop, kannabis» (CHRS:45) Xor. sh. *кандир* «kanop, kannabis» (Dala yozuvlari).

капак – «ko‘pik» (CHRS:50). Xor. sh. *көпик* «ko‘pik» (Dala yozuvlari).

кас (а) – «ko‘cha, daha, qishloqning qismi» (CHRS:47). Bir qancha Chuvash joy nomlarida qo‘llanadi: *Шор-касы, Хыр-касы, Вурман-касы, Лапра-касы, Туры-касы, Анач-касы, Хура-касы, Элеменей-касы, Тойдеряк-касы, Питти-касы, Семень-касы, Сендимир-касы*¹ va boshq. Xor. sh., o‘zb. sh. *кант* «qishloq» (Abdullayev, II:55; Ishayev, 119).

касай – «bo‘lak, parcha, burda, kesik» (CHRS:47).

качак – «echki (serka)» (CHRS:48). Xor. sh. *гачий/гечий* «echki» (Abdullayev, II:31, 32); o‘zb. (o‘g‘uz. lahj.) *гечий/гечий* «echki» (Madrahimov, 124); o‘zb. sh. *гаччи/геччи* «echki» (Ishayev, 89).

кишёр – sabzi (CHRS:55). Xor. sh., o‘zb. til. o‘g‘uz lahj. va q.-q. o‘zb. sh. *гашир* «sabzi» (Abdullayev, II:32; Madrahimov, 124; Ishayev, 89). Chuvash tilida «sabzi» ma’nosida keluvchi *кишёр* so‘zi bulg‘or davrida slavyan tiliga

¹ Золотницкий Н.И. Лингвистическая заметка и названиях Булгар, Биляр и Морквашы. – Изв. ОАИЭ, т. III. – 1880-1882 год. Казань. – 1884. – стр. 54.

o‘zlashgan. N.I.Ashmarin A.V.Starchevskiyning lug‘atida slavyan tilidagi *кучири* «sabzi» so‘zini chuvash tili orqali o‘zlashgan deb hisoblaydi¹.

ма́мăк – “paxta” (CHRS:412). N.I.Zolotnitskiy paxtani chuv. tat. tilida *мамык*, rus tilida *пумух*, *бумух* deb atalishini yozadi va bu so‘z ruscha *бумага* «paxtadan qilingan (qog‘oz)» so‘zining yasalishiga asos bo‘lganligini ta’kidlaydi. U chuvash tilidagi *мамык* so‘zini turkiy so‘z deb hisoblaydi².

майа – «tuxum (tovuq ostiga qo‘yiladigan tuxum)» (CHRS:68). Xor. sh. *мәйәк//мая* «1. moyak; 2. tuxum» (Abdullayev, II:66); o‘zb. (o‘g‘uz lahj. va q.-q. o‘zb. sh.) *мая/мәйәк/мәек* «moyak, tuxum (tovuq ostiga qo‘yiladigan tuxum)» (Mdrahimov, 157; Ishayev, 137).

на́мăс – «uyat, or, nomus» (CHRS:72). Hofiz Xorazmiyda *баднам* “nomusini yo‘qotgan” (Devon, II:39).

не́кѣ – «pichoqcha, buklama pichoqcha» (CHRS:82). Xor. sh. *наки* “ustara” (Abdullayev, II:73), o‘zb. xalq sh. *накки* (Toshkent) «qalamtarosh» (O‘XSHL:211); q.-q. o‘zb. sh. *наки/наки* “ustara” (Ishayev, 145).

не́тнѣк – «yalpiz» (CHRS:85). Xor. sh. *ала-но́та* «yalpiz» (O‘XSHL:17). V.A.Dyiboning uqtirishicha turkiy tillardagi *бүйтнйк* «yalpiz» so‘zi sharqiy-eroniy tillardan o‘zlashgan (Дыбо, 2007: 122).

не́чѣк – “kichik, kichkintoy, kichkina” (CHRS:85). Xor. sh. *миччи* «kichik» (Dala yozuvlari). Yana qarang: xor. sh. *мучук* «chaqaloq» (Dala yozuvlari), Jan. q.-q. o‘zb. sh. *мучук* «chaqaloq» (O‘roz, 59).

найтá – “foйда” (CHRS:76). Xor. sh. *найда* «foйда, naf» (Dala yozuvlari).

налас – «gilam» (CHRS:77). “Nahj ul-farodis” asari va Hofiz Xorazmiyda *налас* “mato” (Faz, II:204; Devon, II:258); xor. sh. *налас//налас* «sholcha (yungdan to‘qilgan)» (Abdullayev, II:73,76).

наха – «qadrli, qimmatbaho» (CHRS:79). Xor. sh. *баҳа(ли)* «qadr(li), qimmat(li)» (Dala yozuvlari). N.I.Ashmarin chuvash tilidagi *наха* so‘zini eroniy

¹ Ашмарин Н.И. Болгары и чувашы. ... – стр. 113 (прим. 13).

² Золотницкий Н.И. Лингвистическая заметка ... – стр. 44.

tillardan o‘zlashganligini yozadi. Uning fikricha, ushbu so‘z tatar tilidan o‘zlashishi mumkin emas, chunki bu so‘zning tatarcha (*бәйә*) shakli bilan chuvashcha shakli orasida fonetik farqlar mavjud¹.

нахча – «bog‘, poliz» (CHRS:360, 79). Xor. sh. *багча* «bog‘ (Dala yozuvlari).

мынәк – tobut (CHRS:143). Xor. sh. *мағым* «tobut» (Dala yozuvlari). Chuv. *мынәк* va o‘zb. til. xor. sh. *мағым/мабым* so‘zlari arab tilidan o‘zlashgan degan yanglish fikr mavjud. Arablar kelmasidan sal oldin (VII-VIII asrlar) qadimgi Xorazmda (Mizdahkon) mayitning suyaklari solib qo‘yiladigan ostadon *мннwk* – “quticha (ossuariy, ostadon)” deb atalgan (Livshits, 1970:250). O‘zbek adabiy tilidagi arabcha *мобым/моғым* ham dastlab «sandiқ, quti» ma’nosida bo‘lgan (O‘TEL II:444).

mapacá – «tarozi» (CHRS:129). Mahmud Zamaxshariy, Qutb Xorazmiy va Sayfi Saroyida *mapazy* (ترازو) «tarozu» (Faz, II:342-343; MA:8), xor. sh. *mapazu* «tarozi» (Abdullayev, II:110). N.I.Ashmarin mazkur so‘z tatar tilida mavjud emasligini yozadi².

мерм – «qiynoq, dard, azob» (CHRS:135). Hofiz Xorazmiyda *ḍapḍ* «azob» (Devon II:187), xor. sh. *ḍapḍ* «azob» (Dala yozuvlari).

мурęc – “go‘ng” (CHRS:299). “Nahj ul-farodis” asarida *mapc*, “Muqaddamat ul-adab” asarida *ḍapc* (درس) “go‘ng” (Faz, II:347; MA:503), xor. sh. *ḍapc* «go‘ng, mahalliy o‘g‘it» (Abdullayev, I:37), o‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasida *ḍapc* // qipchoq lahj. *ḍapıc* (Madrahimov, 130), q.-q. o‘zb. sh. *ḍapuc/ḍapc* «mahalliy o‘g‘it, go‘ng” (Ishayev, 97). F.Abdullayev ushbu so‘zni faqatgina Xorazm shevalari leksikasida uchrashini, o‘zbek adabiy tilida esa uchramasligini qayd etgan edi (Abdullayev, I:139).

мурхан – «esk. feodal» (CHRS:144). Xor. sh. *mapxan/ḍapxan* «ozod, erkin» (Abdullayev, I:35, 85); o‘zb. til. o‘g‘uz lahj. *mapxan* «erkin, ozod qilingan» (Madrahimov, 175). N.I.Ashmarin *Tapxan* so‘zini Volgabo‘yi

¹ Ашмарин Н.И. Болгары и чувашы. ... – стр. 121 (прим. 17).

² Ашмарин Н.И. Болгары и чувашы. ... – стр. 122 (прим. 17).

guberniyalaridagi *Турхан*, *Торхан* qishloqlarining nomida (chuv. *Турхан*, *Торхан*) qoʻllanganini va bu nomning Chuvash oʻlkasining turli joylarida uchrashini yozadi¹. R.G.Kuzeeva va T.M.Garipovalar “Dunay bulgʻorlari, boshqird va chuvashlarda tarxon etnonimi” nomli maʼruzalarida *тархон* etnonimining qadimgi bulgʻor va vengerlarda ham mavjud boʻlganligini taʼkidlaydilar². A.V.Dyibo chuvash tilidagi *торхан* (ilk bulgʻor *ΤΑΡΧΑΝΟΣ*) tituli, shaxs otini anglatuvchi soʻzning maʼnosini ilk turkiy davrga oidligini taʼkidlab, mazkur soʻzni (boshqa turkiy tillardagi parallellar bilan birga) sharqiy eroniy tillardan oʻzlashganligini yozadi³. Xorazm yodnomalaridagi (“Xusrav va Shirin”) *тәркән* “malika” tituli oʻsha sharqiy eroniy chiqish manbadagi muannas jinsdagi **тарканая* yoki **тарканī* asosining adaptatsiyasi hisoblanadi⁴.

мыта – «lab» (CHRS:145). Oʻzb. (xor. sh., oʻgʻuz lahj., q.-q. oʻzb. sh.) *додақ* «lab, dudoq» (Abdullayev, II:38; Madrahimov, 132; Ishayev, 98).

тына – «urgʻochi buzoq» (CHRS:147). Oʻzb. (xor. sh.) *тәнә//тана* «buzoq, sigirning urgʻochi bolasi» (Abdullayev, II:85, 106), oʻgʻuz lahj. *тәнә* «ikki Yashar buzoq» (Madrahimov, 175). Turkiy tillarga oʻzlashgan: qirgʻ., qoz., q.-q., turkm. *тана* (Madrahimov, 175). Taʼkidlash lozimki, A.V.Dyibo turkiy bobo til davriga oid *дана* «buzoq» soʻzini saklarga yaqin boʻlgan shimoliy eroniy aholi tilidan oʻzlashganligini qayd etadi (Дыбо:116, 117).

хёвел – «quyosh» (CHRS:160).

чӱкӱр – «chigʻir (qoʻl chigʻiri)» (CHRS:170). Oʻzb. (xor. sh.) *чӱгӱр/чӱкӱр* «chigʻir» (Abdullayev, II:98), *чигир//чигир* «chigʻir (yer ostidan yoki anhordan suv chiqaradigan eng oddiy asbob)» (Abdullayev, II:123); oʻzb. til. oʻgʻuz lahj. *чигир* «chigʻir (qoʻl chigʻiri)» (Madrahimov, 186, 187); oʻzb. ad. til. *чигир* «suv kuchi bilan aylanib, katta ariqdan yuqoriga suv chiqaradigan qurilma», «charxpalak» (OʻTEL, II:431, 432).

¹ Ашмарин Н.И. Болгары и чувашы. ... – стр. 17.

² Ураксин З.Г., Шакуров Р.З. IV Поволжская конференция по ономастике // Советская Тюркология. – Баку, 1974. – №1. – стр. 112.

³ Дыбо А.В. Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. – Москва, 2007. – стр. 118.

⁴ Дыбо А.В. Лингвистические контакты ... – стр. 118.

чартак – «bostirma; rus. cherdak» (CHRS:170). O‘zb. (xor. sh.) *чартэк/чэртэк* “bostirma”, «dala shiyponi» (Abdullayev, I:97), o‘zb. (o‘g‘uz lahj.) *чэртэк* «1. bostirma, chayla; 2. Dala shiyponi» (Madrahimov, 186).

эрне (kun) – “juma” (CHRS:348). Nosiruddin Rabg‘uziyda *адйна*, Mahmud Zamaxshariyda *адина* (آدینه) “juma” (QR, I:12; MA:522). V.V.Radlov chuv. *әрнә* (*ерне*) < bulg‘orcha *әрни* (Арны) «juma (kuni)» so‘zini eroniy *адина* (آدینه) «odina (juma kuni)» so‘zi orqali o‘zlashgan deb hisoblaydi va rotatsiya hodisasini ($p < \partial$) X asrdan so‘ng chuvash tili negizida yuz berganligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, eroniy so‘zlarning “chuvash negizi” (dastlab fin-ugor)dagi transformatsiyasi X asrdan so‘ng ro‘y bergan. Ammo, M.R.Fedotov eroniy o‘zlashmalar fin-ugor tillariga VII asrgacha bo‘lgan davrda, yani bulg‘orlar Volga bo‘yiga kelmasdan oldin o‘zlashgan deb hisoblaydi va misol tariqasida mari, mordva, udmurt va komi tillariga o‘zlashgan *адина* (آدینه) «odina (juma kuni)» so‘zini keltiradi. Uning fikricha bu va boshqa so‘zlar fin-ugor tillaridan chuvash tiliga emas, aksincha chuvash tilidan fin-ugor tillariga o‘zlashgan¹.

юмáрт – «sahiy» (CHRS:186). Xor. sh. *жөмэрт* «sahiy, xotamtoy» (Dala yozuvlari). Q.-q. o‘zb. sh. *жумэрт* «sahiy, xotamtoy» (Ishayev, 106).

Yuqorida keltirilgan so‘zlarning ayrimlari Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk”, Mahmud Zamaxshariyning “Muqaddimat ul-adab” asari turkiy so‘zligida, shuningdek, V.V.Radlovning “Turkiy tillar lahjalari lug‘ati tajribasidan”, E.V.Sevortyan boshlab bergan “Turkiy tillarning etimologik lug‘ati” singari ko‘p jildlik nufuzli lug‘atlarda ayrim hollarda sof turkiy so‘z sifatida keltirilgan. Bu lug‘atlarda keltirilgan so‘zlarning eng qadimgilari “o‘g‘uzcha so‘zlar” nomi bilan darj qilingan bo‘lsa, qolganlari qarluq-xorazmiy, qipchoq-mamluk va chig‘atoy adabiy tilining asosini tashkil qilgan xorazmlik adiblarning turkiy tilda yozgan asarlari va Xorazmda yaratilgan deb ehtimol qilinadigan turkiy yozma yodgorliklar tilidan olingan.

¹ Дыбо А.В. Лингвистические контакты ... – стр. 117, 118.

Mahmud Koshg'ariy o'g'uzcha deb bergan so'zlarning ba'zilari aslida o'g'uzlar tiliga xorazm tilidan o'zlashgan. Bu so'zlarning ayrimlari qadimgi xorazm yozma yodgorliklarida qayd qilingan. Mahmud Koshg'ariy o'g'uzlarni forslardan so'z olishini yozib, forslar deganda eroniy xalqlarni nazarda tutgan. Shu o'rinda qayd qilish lozimki, Alisher Navoiygacha bo'lgan davrda turkiy tilda ijod qilgan o'ndan ortiq xorazmlik adiblarning asarlarida kamroq miqdorda bo'lsa-da xorazmcha-o'g'uzcha so'zlar qo'llanilgan.

Akademik A.V.Dibo o'zining monografiyasida turkiy bobo tilda 8-9 nafar sharqiy eroniy tillardan o'zlashgan mutlaq madaniy xarakterdagi so'zlarni qayd etadi. U mazkur o'zlashmalarni o'rta eroniy davrga oid qaysidir bir sharqiy eroniy tildan o'zlashgan deb hisoblaydi. U hozircha manbasi noma'lum mazkur tilni ikkilangan holda, taxminan ilk sak yoki sak-vohon bobo tili deb faraz qiladi¹.

Xulosa sifatida aytadigan bo'lsak, bugungi chuvash tilida fin-ugor, slavyan, eroniy, mo'g'ul va turkiy tillardan o'zlashgan talaygina so'zlar mavjud. Bu o'zlashmalar orasida xorazm o'g'uzlari tiliga oid nisbatan kam sonli so'zlar ham bor. Chuvash tili bo'yicha yirik mutaxassis N.I.Egorov: "Chuvash tili lug'atidagi turkiy bo'lmagan (hind-oriy, som-xomiy va kavkaz o'zlashmalaridan to ruscha o'zlashmalargacha bo'lgan) elementlarning etimologik tahlili ming yil davomida kechgan etnolingvistik aloqalarning manzarasini ko'rsatadi" deb ta'kidlagan edi².

Biz ushbu faslda, asosan, chuvash tiliga bulg'or tili orqali o'zlashgan o'g'uzcha so'zlarnigina tahlil qildik. Bu o'zlashmalarning etimologiyasi va chiqish asosi hozircha bizga ma'lum bo'lmagani uchun ularni o'g'uzcha so'zlar sirasida keltirdik.

Bizningcha, bulg'orlar tiliga o'zlashgan o'g'uzcha so'zlarning manbasini aniqlash, ularning etimologiyasiga oydinlik kiritish turkiyshunoslik sohasi uchun nihoyatda muhimdir.

¹ Дыбо А.В. Лингвистические контакты ... – стр. 119.

² Хузангай А.Р. Второе рабочее совещание этимологов // Советская Тюркология. – Баку, 1983. – №5. – стр. 103.

Keltirilgan ushbu leksik parallellarga oid qisqacha soʻzlar lugʻati va tahlili turkiy tillarning, ayni damda, oʻzbek tilining qadimdan taʼsir doirasini, oʻzbek tili tarixiy qatlamiga oid soʻzlarning tarqalish arealini belgilashga katta yordam beradi. Mazkur soʻzlarning tadqiqi xorazm shevasi hamda xorazmiy tilining oʻziga xos ildizlari bugun koʻplab turkiy tillarda, xususan, turk, turkman, ozar va boshqa umumiy oʻgʻuz tillariga katta taʼsir koʻrsatganini anglatadi. Qadimdan ushbu tillarning yagona negizga egaligini isbotlaydi. Tarixan oʻgʻuz qabilalarining Orolboʻyida istiqomat qilib, keyinchalik, Sulton Saljuq davrida Kichik Osiyo tomonga koʻchib, hozirgi Ozarbayjon, Turkiya, Turkmaniston hududlarida keng yoyilgani tasdiqlangan. Shu sababli ham hozirgi Xorazm shevalari ushbu tillar bilan bir xil leksik, grammatik va fonetik tuzilishga ega. Ayni damda, os va alanlar haqida fikr yuritganda, bir holatga alohida eʼtibor berish zarur. Os hamda alanlar Amudaryo oʻz oʻzanini oʻzgartirmasdan oldin Amudaryoning quyi oqimida istiqomat qilishgan. Bu haqida Beruniy “Osor ul-boqiya” asarida alohida toʻxtaladi¹. Daryo oʻz oʻzanini oʻzgartirgach ushbu qabilalar Kavkaz togʻlariga, hozirgi Rossiya Federatsiyasi tarkibidagi Osetiya va Alaniya hududiga koʻchib oʻtganlar va ushbu xalqlar xorazmiy tili va oʻgʻuz lahjasi elementlarining keng yoyilishiga bois boʻlganlar. Qolaversa, xorazmiy tilining sharqiy eron guruhiga mansubligi barchamizga ayon, bu esa ushbu xalqlar keng yoyilishi natijasida qadimgi fors tiliga oid birliklarning ham keng yoyilishiga sabab boʻlganligi isbotlaydi

¹ Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. 1-том. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. —Тошкент: Фан, 1968. — Б. 486.

II BOB. O‘ZBEK TILINING RIVOJLANISHI TARIXI: MILODIY XI ASRDAN XV ASRGACHA BO‘LGAN DAVRDA YARATILGAN ADABIY MANBALARNING O‘ZBEK TILI RIVOJIDAGI O‘RNI

V.V.Bartoldning fikriga ko‘ra, xorazmiylar XI asrda ham boshqa eroniy xalqlar uchun tushunarsiz bo‘lgan va keyinchalik Xorazmning asta-sekin turkiylasha boshlashi oqibatida muomaladan chiqib ketgan o‘z lahjasida yozishda va so‘zlashishda davom etganlar¹. Uning fikricha, bu til oqibatda forsiy til emas, balki turkiy til ta’sirida muomaladan chiqqan. Xorazm tilining qoldiqlari, shubhasiz, faqat xivaliklar va turkmanlarda saqlanib qolgan sun’iy sug‘orish tizimi sohasiga oid ba’zi (*arna* – katta kanal, *yob* – kichik kanal) terminlar hisoblanadi². Olim, xorazm tilida yozilgan na badiiy yodgorliklar, na hujjatlarni bizgacha yetib kelmaganini afsus bilan yozadi³.

2.1. O‘zbek tili tarixiy taraqqiyoti va o‘zbek etnonimi

Ta’kidlanganidek, o‘zbek tili eng qadimiy tillardan biri. Albatta, dastavval, mazkur til “o‘zbek tili” deya atalmagani barchamizga ma’lum. Uning qadimiy bosqichlari haqida turkologlar, tilshunoslar turli fikrlarni, turli tasniflarni qayd etganlar. Biz ham mazkur monografiyada o‘zbek tilining tarixiy taraqqiyotini an’anaviy tarzda 4 bosqichga ajratishni ma’qul ko‘rdik. 1) qadimgi turkiy til; 2) eski turkiy til; 3) eski o‘zbek adabiy tili; 4) hozirgi o‘zbek adabiy tili. Qadimgi turkiy til hamda eski turkiy til barcha turkiy tillarning taraqqiyotida mavjud bo‘lgan bosqichlardir. Chunki bu davrlarda turkiy tillarning hech birisining o‘ziga xos xususiyatlari paydo bo‘lmagan, barcha turkiy xalqlar yagona tildan foydalangan. To‘g‘ri, ayrim qabila, urug‘ foydalangan til shakli umumiy turkiy tildan farqlari bo‘lgan, ammo ular alohida til sifatida shakllanib ulgurmagan. XII asr oxiri XIII asr boshlarida asta-sekin turkiy xalqlarning tillaridagi farqlar, ularning o‘ziga xos xususiyatlari yuzaga kela boshlagan. Hududning kengligi, madaniyatlar xilma-xilligi, turli tillar bilan aloqalarning kuchayishi, xalqlarning turli xil turmush tarzi tillardagi farqlari yanada

¹ Бартольд В.В. Сочинения, т. II. ч. I. – М.: 1963. – С. 193.

² Бартольд В.В. Сочинения, т. II. ч. I. – М.: 1963. – С. 122.

³ Бартольд В.В. Сочинения, т. II. ч. I. – М.: 1963. – С. 459.

ko‘paytirgan. Qarluq, qipchoq va o‘g‘uz urug‘larining tillari bir-biridan ajrala boshlagan. Bunga XIV asrlarda yaratildan asarlar ham guvohlik beradi. Sharqiy va g‘arbiy til an‘anasi, qarluq-uyg‘ur, qipchoq-o‘g‘uz guruhlar, keyinchalik ularning ham alohida farqlari yuzaga kelishi ayni shu davrlarga xosdir. Demak, XIV-XV asrlarda ham turkiylarni o‘zbek, qozoq, qirg‘iz kabi millatlarga ajratish hodisasi bo‘lmagan. XVI asrga kelib vatanimiz hudida yashovchi turkiy xalq *o‘zbek xalqi* deya atala boshlandi. Tili esa *chig‘atoy tili* deya yuritila boshlandi. Ayni davrdagi tilni chig‘atoy tili, arab alifbosiga asoslangan yozuvini esa chig‘atoy yozuvi deyish urfga kirdi. Turklar hamon eski o‘zbek tili va yozuvini shu tarzda nomlaydilar. XX asrning birinchi choragidan xalqimizni o‘zbek xalqi va tilimizni o‘zbek tili deyish odat tusiga kirdi. Quyida o‘zbek etnonimi haqida ham to‘xtalsak.

“O‘zbek” so‘zining etimologiyasi haqida turli fikrlar mavjud. Yenisey yodgorliklarida quyidagi jumlada “o‘z” so‘zi uchraydi: *Sizing ep am ur(i), eling O‘z*. Bu yerdagi “o‘z”ni S.E.Malov “davlat” (gosudarstvo) deb tarjima qiladi¹.

L.A.Yevtyuxova Yenisey qirg‘izlari haqidagi asarida esa “o‘z” so‘zi elat nomini bildirishi haqida so‘z yuritadi².

Mashhur vengriyalik turkolog Herman Vamberi “o‘zbek” so‘zi haqida quyidagilarni yozadi. “Nihoyat, “o‘zbek” degan so‘z qaysi ma‘noni bildiradi deganda, eng avvalo shuni aytib o‘tish kerakki, bu so‘z “o‘z” va “bek” so‘zlaridan iborat bo‘lib, shulardan birinchisi asl, ajoyib, tagi mustahkam, ikkinchisi esa *bek*, *sardor* ma‘nosini bildiradi. Demak, bu so‘zning asl ma‘nosi “asl bek”dir. O‘zi aslini olganda, “o‘zbek” degan so‘z, ancha keyin turkiylashgan va majorlar Ovrupaga kelmasdan oldinroq ham ishlatilgan. XI – XII asrlarda bu so‘z shaxsiy va qabila nomi sifatida ma‘lum bo‘lib, buni uchratilgan manbalardan ko‘rish mumkin”³.

H.Vamberining “o‘zbek” so‘zining etimologiyasi haqidagi fikrlari xalq etimologiyasini eslatadi. Hozir ham xalq orasida “o‘zbek” – “o‘zi bek” degani,

¹ Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. – М.-Л., 1952. – С. 50.

² Евтюхова Л.А. Археологические памятники енисейских киргизов. – Абакан, 1948. – С. 5.

³ Herman Vamberi. Turkiy xalq // O‘zbekim. – Toshkent, 1992. – 115-bet.

kabi gaplar yuradi. Shuningdek, u XI-XII asrlarda o‘zbek so‘zi qaysi manbada uchrashini aniq-taniq qilib yozmaydi.

U.Sanaqulovga ko‘ra, “o‘z” so‘zi etnonim sifatida “o‘zbek” atamasiga aloqadordir¹. “Xullas, “o‘zbek” so‘zi – atamasi “o‘z” va “bek” qismlaridan tashkil topgan bo‘lib, qadimdan urug‘, qabila, elat va kishi hamda joy nomlarining atamasi sifatida qo‘llanib kelingan”², – deb fikr bildiradi olim. Ammo U.Sanaqulov “o‘z” bilan “bek” qanday birikkanini tushuntirmaydi.

Turk tilining etimologik lug‘atida “o‘zbek” so‘zi haqida quyidagicha ma’lumotlar berilgan: “Özbek, tr. öz ile bek’ten öz-bek/özbek (mustaqil, o‘z-o‘zini boshqaradigan, o‘zining xo‘jayini, boshqalarga tobe bo‘lmagan)”³.

O‘zbek nomini Oltin O‘rdada hukmronlik qilgan Sulton Muhammad O‘zbekxon nomidan kelib chiqqan degan qarash ham mavjud. O‘zbekxon (1282-1342) 1313-yili amakisi To‘qtayxon vafotidan so‘ng nufuzli amirlar Qutlug‘ Temur va Isatoybek qiyot ko‘magida taxtga o‘tiradi.

“Ma’orif un-nasab” asarining “Qurlos avlodidan podshohlik qilganlarning bayoni” nomli uchinchi bobining ikkinchi qismi Chingizxondan to Berdibekxongacha bo‘lgan xonlar bayonidan iborat. Unda Jo‘ji eli (ulusi)ning “O‘zbek” deb laqab olgani ham bayon qilinadi: “*Va Jo‘ji elining “O‘zbak” laqab topg‘oni. Bu tabaqa o‘n nafar turur. Muddat-i saltanatlari sana-i ming besh yuz to‘qson to‘qquzdin etti yuz oltmish ikkigacha yuz dog‘i bir yil turur*”⁴.

Asarda Jo‘ji ulusining “o‘zbek” nomi bilan atalishi quyidagicha bayon qilinadi:

“Jo‘jixon (61b) podshohi odil va sultoni oqil erdi. Xorazm va dashti Qipchoq va Bulg‘or va Olon va Os va Rus podshohliqi onga taalluq topib erdi. Otasidin olti oy burun o‘ldi. Botuxon ibn Jo‘jixonni Chingizxon otasi o‘rnig‘a podshoh qilib, o‘zi o‘ldi. Botuxon kichik inisi To‘qay Temurxonni o‘z o‘rnida

¹ Санакулов У. Ўзбек халқининг ҳамда тилининг таркиб топиши ва номланиши. – Самарқанд, 1991. – 17-бет.

² Санакулов У. Ўзбек халқининг ҳамда тилининг таркиб топиши ва номланиши. – Самарқанд, 1991. – 17-бет.

³ Ayüboğlu. I. Z. Türk dilinin etimolojik sözlüğü. – İstanbul, 1995. – 540-бет.

⁴ Sanoiy Bobojon. Ma’orif un-nasab. – 556-varaq.

qo'yub, o'zi Chingizxon bobosining a'zosig'a bordi. Borchha oqo va inilar yig'nolib O'ktoy qoonni tozadin oq kigizda o'lturg'uzub, ko'torib taxtda qo'yub, ul kigizni kesib olishib, podshoh qildilar. Necha muddat podshohliq qilib dunyodin rihlat etdi. Burkaxon ibn Jo'jixon oqosi o'rnig'a podshoh bo'ldi. Avval kishikim, Chingizxon naslidan musulmon bo'ldi, Burkaxon erdi. Aksar kofir va fojirlarni din va islomg'a kirguzdi. Dunyodin o'tdi. Mangu Temurxon (62a) ibn Botuxon Burkaxondin so'ngra xonlig' taxtida o'lturdi. Atobobolaridek a'mal qilib dunyodin o'tdi. Ondin so'ng To'do Manku ibn Botuxon bo'ldi. Bu dog'i o'tdi. To'qtog'u xon bo'ldi. Bu ham rihlat qildi. Ondin so'ngra O'zbakxon ibn To'g'rilxon ibn Manku Temurxon podshoh bo'ldi. O'n uch yoshinda erdi, xaloyiqni din va islomg'a da'vat qildi. Va oydikim, "Majmu'i qalamravim dog'i musulmonlarni "o'zbak" deb maning otim birla atosunlar". Mundin so'ngra Jo'ji elinikim, borchalari musulmon bo'lub erdilar, to qiyomatg'acha "o'zbak" atodilar" (62b).

Darhaqiqat, O'zbekxon islomni davlat dini sifatida joriy qilgan, g'ayridinlarni qattiq ta'qib qilgan. Bu holat amirlarning isyoniga olib kelgan, ammo isyon beayov bostirilgan. O'zbekxon Oltin O'rdadagi ichki nizolarga barham bergan va saltanatining yuksalishiga erishgan. Uning hukmronligi davrida hokimiyat markazlashgan, uluslar viloyatlarga aylantirilgan. Poytaxt Saroy Botudan Saroy Berka shahriga ko'chirilgan. Saroy Berkada ko'plab shoirlar, olimlar, musiqashunos va me'morlar yashagan. Shoirlar turkiy tilning Xorazm lahjasida ijod qilganlar. Ba'zi turkiy urug' va qabilalar o'zbek nomi bilan atalib, keyinchalik ular o'zbek xalqining tarkibiga kirgan.

"Ma'orif un-nasab" asarida yozilishicha, Chingizxonning Qulo daryosi bo'yida qo'ng'irotlar xoni bo'lgan Tanim ko'ragon degan kuyovining avlodidan bo'lgan Og'doy bahodirdan Nag'doyxon degan o'g'ul etim qolgan bo'ladi. Uni O'zbekxon tarbiya qilib, "no'yon" deb laqab qo'yadi va barcha Jo'ji eliga podshoh etadi. Sulton al-orifin va zubdat al-solikin qutb al-olam va g'avs al-a'zam sanad al-avliyo hazrat Said ato navarallohu marqadahu Saroy shahriga

borganda O‘zbekxonni va Jo‘ji elini musulmon qilib, ularga “o‘zbek” deb laqab qo‘yadi (101a).

Ammo o‘zbek xalqi hali O‘zbekxongacha bo‘lgan davrlarda shakllangan. Akademik A.Asqarov ta’kidlashicha, O‘zbek xalqining qadimgi ajdodlari Movaraunnahr va qadimgi Xorazmning turkiy va eroniy til lahjalarida so‘zlovchi tub joyli o‘troq va chorvador aholisidir. Bu ikki xil tilda so‘zlashuvchi qabila va elatlarning birinchi bor bir-birlari bilan aralashish jarayoni o‘zbek etnogenezinining boshlanishi, dastlabki nuqtasi hisoblanadi”, deb ta’kidlaydi¹. Uningcha, o‘zbek etnogenezinining boshlanishi miloddan avvalgi II ming yillikning oxirlarida yuz berdi².

Olimning fikricha, xalqlarning kelib chiqishi masalasidagi talablardan uchinchisi – hech qachon etnos ajdodlarining antropologik tipi va tili etnos tili va tipi bilan bir vaqtda yuz bermasligini unutmaslikdir. Chunki, etnogenez tarixining ilk bosqichlarida etnik birliklar, ayniqsa ularning tili va tipi hali shakllanmagan. Til, tip va etnik birlik tushunchalari har xil davr voqiyiligi bo‘lib, ularning shakllanish jarayoni bir davrda yuz bermaydi³.

K.Shoniyozovning kuzatuvlariga ko‘ra, IX-X asrlarda ham bu etnogenetik jarayon, ya’ni turkiylarning o‘troq hayotga o‘tishi jadal davom etadi. Bu asrlarda Movaraunnahrda garchi siyosiy hokimiyat somoniylar qo‘lida bo‘lsa-da, Movaraunnahr va Xorazmda turkiy etnik qatlam kuchli etnik asosga ega bo‘ldi. Bu kuchli etnik asosni aksariyat ko‘pchilligini o‘troqlashgan turg‘un turklar tashkil etgan. Bu davrga o‘zbek xalqi etnogenezinining to‘rtinchi bosqichi sifatida qarash mumkin bo‘ldi. Qoraxoniylar davrida Movaraunnahr va Xorazmda siyosiy hokimiyat turkiy sulolalar qo‘liga o‘tishi munosabati bilan o‘zbek xalqi etnogenezinining yakunlovchi bosqichi boshlanadi. O‘zbekka xos

¹ Асқаров А. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий-методологик масалалари // “Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих” мавзусидаги республика илмий-назарий семинар материаллари. – Тошкент, 2004 йил 19-20 ноябрь. – 3-бет.

² Асқаров А. Мустақиллик йилларида тарих, археология ва этнология // “Ўзбекистонда ижтимоий фанлар” журнали. – №6. – 1996.

³ Асқаров А. Ўзбек халқи этногенез ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий-методологик асослари // “Ўзбекистон тарихи” журнали. – 2002. – №4. – 55-бет.

turkiy etnos mintaqada qaror topadi. Elatga xos barcha etnik omillar ro'yobga chiqadi.

Bu jarayon, ya'ni o'zbeklarning etnogenezi XI asrgacha davom etadi va u g'arbiy qoraxoniylar davlati doirasida, XI-XII asrlarda o'zbek xalqi uzil-kesil shakllanadi.

O'zbek xalqining shakllanishi bilan uning tili ham shakllanadi. B.X.Karmisheva quyidagilarni yozadi: "O'zbek elatining dastlabki yadrosi IX-X asrlarda shakllanganligi, biroq o'zbek xalqi etnik yadrosi shakllanishining eng muhim tarixiy davri Movarounnahrni Qoraxoniylar davlatiga (XI-XII asrlar) qo'shilishi davriga, ya'ni mintaqaga qabilalarning ko'plab oqib kelishi va ularning o'troqlashishi davriga to'g'ri kelishi isbotlangan hisoblanadi. Turkiy tilda gaplashuvchi o'troq aholi bu yerda onda-sonda uchramasdan, balki katta-katta massivlarda joylashgan edi. Qoraxoniylar davlatidagi turkiy qabilalar orasida asosiy rolni qarluqlar, uyg'urlar o'ynagan bo'lib, ularning tili o'zbek elatining tili uchun asos bo'lgan"¹.

G'.Abdurahmonov, Sh.Shukurovlarning fikricha: "XI-XII asrlarda umumxalq o'zbek elatining va tilining umumturkiy oiladan ajralib chiqib, o'z nomi bilan atalish jarayoni uchun tayyorgarlik davri bo'lgan, xolos. Bu jarayon esa XIII asrda tugallandi, desa bo'ladi"².

N.Baskakov turkiy tillar rivojlanishining olti davrga bo'ladi. Shulardan to'rtinchi davrni (X-XIV asrlar) asosiy turkiy qabilalar tilining rivojlanish va shakllanish davri, deb ataydi.³

Qardosh turkiy tilli xalqlar olim-u fuzalolarini hozirgacha e'tiroziga sabab bo'lib kelayotgan umumturkiy til – Mahmud Qoshg'ariy tili ichidan qarluq-chigil lahjalari asosida elatning jonli tili sifatida eski o'zbek tiliga asos

¹ Кармишева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М., 1976. – С. 162.

² Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Тошкент, 1973. – С. 20.

³ Баскаков Н. Тюркские языки. – М., 1960.

solinadi. Bu jarayon G'arbiy Qoraxoniylar davlati doirasida yuz berdi. Demak, o'zbek elati xalq sifatida XI-XII asrning birinchi yarmida uzil-kesil shakllandi¹.

Biz Xorazm shevasi materiallari asosida va mashhur olimlarning yuqorida keltirilgan fikrlariga tayanib, o'zbek tili XI-XIV asrlarda shakllangan, degan xulosaga keldik.

2.2. Qarluq-xorazm adabiy tili manbalari.

Qarluq-xorazm adabiy tili adabiy til modifikatsiyasi sifatida qoraxoniylardan so'ng Xorazmda vujudga kelgan².

Qarluqlar turkiy xalqlarning eng yirik vakillaridan bo'lib ularning qarluq deb atalishi O'g'uzxonning harbiy yurishlari bilan bog'liq rivoyatda keltirilgan:

“Vaqtikim O'g'uzxon ko'nglida sohib xurujlig' taqozosin va jahongirlik' tamannasin tutub, tamomi (37b) turk cherigin yig'nob Talosh va Sayram usti birla Movaraunnahrga keldi va Movaraunnahr podshohlari O'g'uzxong'a tob va toqat keltura olmay muhkam qal'alarg'a qaboldilar. O'g'uzxon olti oyg'acha qabob, jami Movaraunnahr va Turkiston diyorlarin olib musulmon qildi. Va borcha oling'on qal'alarg'a dorug'alig' amalin berib, hokim qo'yub, yana lashkar chekib Balx viloyatig'a bordi. Balxni dog'i olib, G'ur va G'urjiston nohiyatig'a qarab yurdi. Qish vaqti erdi, havo ko'b sovuq erdi. G'urning tog'istonig'a qor ko'b yog'ib erdi. O'g'uzxon amr etdikim, hech lashkardin uzoq va yiroq chiqmosunlar. Ammo qorning benihoyatlig'i va sovuqning beg'oyatlig'idin har necha odamlar va ko'b hayvonlar va otlar o'ldi. Va O'g'uzxonning otlari qoldi. Chun O'g'uzxon G'urni olg'ondin so'ng lashkaridin son oldi. Bir necha lashkar kam keldi. Chun tahqiq qildi. Bildikim, keyinroqda qolg'on erkanlar. Olar kelgan (38a)din so'ngra so'rdikim: “Sizlar ne uchun izda qoldingizlar?”. Olar oydilarkim: “Qorning ko'blugidin oshmoqg'a yaromay izda qolib erduk”. O'g'uzxon olarg'a “qorliq” ot qo'ydi. Jami' qarliq

¹ Асқаров А. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий-методологик масалалари // «Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих» мавзусидаги республика илмий-назарий семинар материаллари. – Тошкент, 2004 йил 19-20 ноябрь. – 10-бет.

² Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – Москва: Высшая школа, 1969. – стр. 305.

*toifasi olar naslidan jahonda yoyildi. O'g'uzxonning bu son olg'onin "Ravzat us-safo"da G'ur va G'urjistondin yurtig'a qoytg'onda bo'lg'on deb rivoyat qilibdur. Vallohu a'lam"*¹.

N.A.Baskakovning fikricha, qarluq-xorazm tili mo'g'ullar bosqinidan so'ng, bir-biriga favqulodda yaqin bo'lgan ikkita til – markazi Xorazm hisoblangan Jo'ji ulusining Oltin O'rda adabiy tili va Alisher Navoiy davriga kelib eski o'zbek tilini shakllanishiga olib kelgan Chig'atoy ulusining tiliga asos bo'lib xizmat qilgan².

Qarluq-xorazm shahobchasiga to'rtta til kirgan:

1. Ahmad Yassaviy va uning shogirdi Sulaymon Boqirg'oniy asarlari tilini o'z ichiga oluvchi qarluq-xorazmiy tili;
2. Asosini Xorazmning adabiy tili tashkil etuvchi J o'ji ulusining Oltin O'rda tili;
3. Chig'atoy ulusining chig'atoy tili;
4. Eski o'zbek tili³.

Qarluq-xorazm adabiy tilining asosiy yodgorliklari Ahmad Yassaviyning "Devoni hikmat" asaridir⁴. Nisbatan keyingi davrlarga mansub yodgorliklar sirasiga Oltin O'rda adabiy tilida yozilgan "Nahj ul-Farodis", "Muhabbatnoma", "Xusrav va Shirin", "Me'rojnoma" asarlari kiradi⁵.

Chig'atoy ulusining adabiy tilida yozilgan asarlar jumlasiga "Muqaddamat ul-adab", "Yusuf va Zulayho", "Ravnaq ul-islom", "O'g'uznoma" asarlari mansub⁶.

Chig'atoy adabiy tili termini qaysi davrlarni o'z ichiga olishi haqida turkologlar orasida yakdillik yo'q. Bu haqida G.F.Blagova shunday deb yozadi: "XV asr boshidan 1921 yilgacha [Samoylovich A. 1928. – S. 21-23; Eskmann 1966. – S. 9-10.] bo'lgan davrni chig'atoy adabiy tili deb hisoblovchi

¹ Sanoiy Bobojon. Ma'orif un-nasab. – 37b, 38a-varaqlar.

² Баскаков Н.А. Введение в изучение ... – стр. 305.

³ Баскаков Н.А. Введение в изучение ... – стр. 304.

⁴ Баскаков Н.А. Введение в изучение ... – стр. 305.

⁵ Баскаков Н.А. Введение в изучение ... – стр. 305-306.

⁶ Баскаков Н.А. Введение в изучение ... – стр. 306.

tadqiqotchilardan farqli o'laroq, biz bu terminni XV-XVI asr boshigacha bo'lgan kitobiy-yozma tilga nisbatan qo'llaymiz"¹. A.M.Shcherbak XIV-XVI asrlardagi o'zbek tilini eski o'zbek tili deydi². A.Najip eski o'zbek tili terminini qo'llamaydi, uning o'rniga "chag'ataycha" yoki " O'rta Osiyo turkchasi" terminlarini ishlatadi³. V.V.Reshetov esa *qadimgi o'zbek tili, eski o'zbek tili* atamalarini qo'llaydi⁴.

Turk olimlari "eski o'zbek tili" atamasini mutlaqo ishlatishmaydi. Ular "chag'atayja" terminini afzal ko'rishadi. O'zbek tilshunoslari esa chig'atoy terminini qo'llamaydi, uning o'rniga *eski o'zbek tili* atamasini ishlatadi.

Chig'atoy adabiy tili yodgorliklari o'zida ko'proq Qoraxoniylar adabiy tili xususiyatlarini saqlab qolgan⁵. Ba'zi yodgorliklar tilining lokal xususiyatlari ifodalangan. Masalan, "Ravnaq ul-islom" asari tilida turkman tili, "O'g'uznoma" asari tilida esa, uyg'ur tilining sharqiy dialektlari aks etgan⁶.

Albatta, u davrlarda qarluq-xorazm tili degan atama mavjud bo'lmagan. Bu ilmiy istiloh xolos. Xorazmdagi turkiy til goh adabiy til sifatida namoyon bo'lsa, goh turkiy lahja sifatida muomalada bo'lgan. Alisher Navoiy o'zining "Majolis un-nafois" asarida Husayn Xorazmiyning xorazmcha turkiy tilda "Qasidai Burda" asariga sharh bitganini yozadi⁷. Movaraunnahr, Xuroson va Usmonli turk davlatida XV asrlarda Xorazm aholisining mahalliy tiliga xorazm turkchasi sifatida qaralgan.

¹ Благова Г.Ф. Тюркское скланение в ареально историческом освещении. – М., 1982. – С. 224.

² Шчербак А.М. Грамматика староузбекского языка. – М.Л., 1962. – С. 12.

³ Нажип А.Н. Хорезми. Мухаббат-наме. М., 1961. – С. 9.

⁴ Решетов В.В. Узбекский язык. Ташкент, 1959. – С. 16.

⁵ Баскаков Н.А. Введение в изучение ... – стр. 306.

⁶ Баскаков Н.А. Введение в изучение ... – стр. 306.

⁷ Navoiy Alisher. Majolis un-nafois. – Toshkent, 1993. – 9-bet.

Mahmud Zamaxshariyning “Muqaddamat ul-adab” asari.

Mahmud Zamaxshariy 1075-yilning 18-mart kuni Xorazmning Zamaxshar (hozirgi Dosho‘g‘uz viloyatining Izmixshir qishlog‘i) qishlog‘ida dunyoga kelgan. U qomusiy bilim sohibi bo‘lib, o‘zidan sarf, nahv, tafsir, mantiq kabi fan sohalariga oid “al-Kashshof”, “al-Mufasssal”, “Atvoq uz-zahab” va “Navobig‘ ul-kalim” singari o‘nlagan asarlarni yozib qoldirgan. Uning “Muqaddamat ul-adab” asari, ayniqsa, katta shuhrat qozongan.

«Muqaddamat ul-adab» dastlab ikki tilda – arab va fors tillarida yozilgan. Asarning ikki tilli variantlari sirasiga arabcha-forscha, arabcha-turkiy va arabcha-xorazmiy tuzilgan lug‘atlar kiradi. Asarning eng ko‘p tarqalgani ham aynan ikki tilli variantga mansub nusxalardir.

Arab tili va grammatikasini mukammal bilgan Zamaxshariy fors, eski xorazmiy-turkiy tillarini ham yaxshi egallagan. Shuning uchun ham uning mazkur yirik lug‘ati muvaffaqiyatli chiqqan. Natijada «Muqaddamat ul-adab» o‘sha davrning o‘zidayoq xorazmiy-turkiy tiliga tarjima qilinib, uch tilli lug‘atga aylantiriladi¹.

Ba‘zi manbalarning ko‘rsatishicha, Zamaxshariyning o‘zi lug‘atni xorazmiy tiliga tarjima qilgan (ص ۲۷۷، ۱۳۴۷، تهران، لغتنامه، علی اکبر دهخدا)². Lug‘at mo‘g‘ullar istilosidan keyin mo‘g‘ul tiliga ham tarjima qilinib, oqibatda to‘rt tillik lug‘atga aylanadi.

«Muqaddamat ul-adab» asarining yigirmaga yaqin qo‘lyozma nusxalari jahonning Berlin, Leypsig, London, Istanbul, Tehron va Mashhad kabi shaharlari kutubxonalarida saqlanadi.

“Muqaddamat ul-adab” asarining o‘tgan XX asrning 60-yillarida Turkiyada topilgan qo‘lyozma nusxasi 655 hijriy (1257) yilda ko‘chirilgan. Lug‘at arab-fors-eski o‘zbek tillarida tuzilgan. Bu nusxa ko‘chirilish yili bo‘yicha “Muqaddamat ul-adab” asarining eng qadimgisi hisoblanadi. “Muqaddamat ul-adab” asarining Turkiyaning Ko‘nyo shahrida xususiy

¹ Хақимжонов М. “Муқаддamat ул-адаб”нинг қўлёзмаси // ЎТА. – Тошкент, 1978. – №8. – 17-бет.

² Dehxudo A.A. Lug‘atnoma. – Tehron, 1347. – S. 277.

kutubxonada saqlanayotgan XIII asrgacha bo'lgan davrda yaratilgan nusxasi asarning xorazmiy varianti sifatida qayd qilinadi. V.V.Bartoldning aniqlashicha, “Muqaddamat ul-adab” asarining turkiy soʻzlik qismi XII-XIII asrlar Oʻrta Osiyo turkiy adabiy tilini oʻzida aks ettirgan¹. N.Baskakov esa, “Muqaddimat ul-adab” asarining turkiy soʻzlik qismi tilini XIII-XIV asrlar chigʻatoy adabiy tiliga mansubligini taʼkidlaydi. Uning fikricha, chigʻatoy adabiy tili yodgorliklari deb ataluvchi “Oʻgʻuznoma”, “Muqaddamat ul-adab”, “Ravnaq ul-islom” va boshqa shu kabi asarlar oʻzida qoraxoniylar adabiy tilining jihatlarini koʻproq darajada saqlab qolgan².

“Muqaddamat ul-adab” – turkiy tillarni qiyosiy-tipologik jihatdan oʻrganishda asqotadi. Ayniqsa, oʻzbek adabiy tili tarixini tadqiq qilishda beqiyos ahamiyat kasb etadi. Jumladan, asar XVI asrga kelib butkul oʻlik tilga aylangan xorazmiy tili tadqiqotchilari uchun ham nodir manba boʻlib xizmat qiladi.

Boshqa koʻplab oʻrta asrga tegishli manbalarda ham oʻsha davrlarda Xorazmda xorazmcha turkiy til adabiy til sifatida muomalada boʻlgan va bu tilda bir qancha asarlar yaratilgan. Bu masalaga “Muqaddamat ul-adab” asari turkiy soʻzligi materialini asosida yondoshadigan boʻlsak, XII-XIII asrlarda Xorazm hududida ikki – xorazm va turkiy tillar teng muomalada boʻlganligini taʼkidlash mumkin. Chunki, “Muqaddamat ul-adab” asarining arabcha-turkiy ikki tilli variantlari turkiy soʻzlik qismi leksik qatlamida oz miqdorda boʻlsa-da, qadimgi xorazm tiliga mansub soʻzlar uchraydi.

Zakiy Validiy Toʻgʻon 1951-yili Turkiyaning Istanbul shahrida Mahmud Zamaxshariyning “Muqaddamat ul-adab” asaridagi xorazmiy tiliga oid soʻzlarning tabdilini amalga oshirgan³. 1967-yili A.Zayanchkovskiy “Muqaddamat ul-adab” asari ism qismida keltirilgan hayvon nomlari haqida maqola chop qildirdi⁴.

¹ W. Bartold. Eine Zamahšari-Handschrift mit alttürkischen Glossaren // “Islamica”, vol. 2. – Leipzig, 1926-1927.

² Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – Москва: «Высшая школа», 1969. – с. 306.

³ Togan Z.V. Documents on Khorezmian Culture. – Part I. – Muqaddimat al-adab, with the Translation in Khorezmian. – Istanbul, 1951.

⁴ Zajaczkowski A. Glava o jivotnix v arabskom trude Zamaxshari // Rocznik orientalistyczny, tom XXX. – Warszawa, 1967. – s. 29.

O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida “Muqaddamat ul-adab”ning yettita qo‘lyozmasi mavjud¹. Bular ichida O‘zR FA Sharqshunoslik institutida №429 raqami ostida saqlanayotgan qo‘lyozma nusxasi o‘zining yaxshi saqlanganligi, to‘liqligi va nisbatan qadimiyligi bilan ajralib turadi.

“Muqaddamat ul-adab” asarining to‘rt tilli variantiga O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi Adabiyot muzeyi fondida №202 raqamli qo‘lyozma misol bo‘la oladi. Ushbu qo‘lyozma 1492-yil nusxasidan 1921-yili Buxoroda ko‘chirilgan. “Buxoro nusxasi” nomini olgan mazkur qo‘lyozma bilan tanishib chiqqan S.Ayniy: “Muqaddamat ul-adab” xorazmliklar uchun butun dunyoning boyligiga teng”, deya baho bergan (ص. ع- بخارا مکتوبلری . محنتکشلر تا ووشی ۱۹۲۱ یل)². Mazkur qo‘lyozma haqida o‘z vaqtida professor A.Fitrat ham o‘z mulohazasini bildirgan edi³. Bu qo‘lyozma ism va fe‘l qismlari kiritilgan to‘rt tilli dunyodagi yagona qo‘lyozmadir. Ushbu qo‘lyozma asosida N.N.Poppe “Mo‘g‘ulcha “Muqaddamat ul-adab” lug‘ati” nomli kitob chop qilgan⁴.

Keyinchalik, A.Borovkov “Muqaddamat ul-adab” asari ism qismidan o‘rin olgan o‘simlik nomlari bo‘yicha maqola e‘lon qildi⁵. Asarning fe‘l va ism qismlari bo‘yicha tadqiqotlar amalga oshirilgan. Jumladan, Z.Isломov “Muqaddamat ul-adab” asarining fe‘l qismini 4 ta qo‘lyozma nusxa asosida ilmiy-tanqidiy matnini nashrga tayyorladi⁶.

“Muqaddamat ul-adab” asari besh qismdan tarkib topgan. Birinchi qism – ismlar qismi bo‘lib, unga 6250 ta arabcha ismiy kalima jamlangan. Ikkinchi qism – fe‘llar qismi bo‘lib, unda 6934 ta arabcha kalima va birikma o‘rin olgan.

¹ СВР АН УзССР, т. I. – Ташкент, 1953. – с. 188-191.

² Айний С. Бухоро мактублари // Меҳнаткашлар товуши. – 1921 йил, 12 январь.

³ Аширбоев С. Фитрат Замахшарийнинг “Мукаддат ул-адаб” асари ҳақида // ЎТА. – №6. – Тошкент, 1996. – 26-28-бетлар.

⁴ Поппе Н.Н. Монгольский словарь “Мукаддат ал-адаб”, ч. 1-2. – Труды ИВ АН СССР, т. 14. – М.-Л., 1938; ч. 3. – М.-Л., 1939.

⁵ Боровков А.К. Названия растений по бухарскому списку «Мукаддат ал-адаб» // Тюркская лексикология и лексикография. – 1974. – с. 91–112.

⁶ Замахшарий Маҳмуд. “Мукаддат ул-адаб”. Феъллар боби. Таржимон ва нашрга тайёрловчи З.Исломов. – Тошкент: Ислом университети нашриёти, 2003. – Сўзбоши – Б. 31. – Луғат қисми 886 б.

Uchinchi qism harflar qismidir. To‘rtinchi va beshinchi qismlar arab tilidagi ism va fe‘l turkumlarinig sarf, nahv va e‘rob qoidalariga bag‘ishlangan.

“Muqaddamat ul-adab” asarining arabcha-forscha ikki tilli varianti yuqorida ta’kidlanganidek, dastlabki yozilgan lug‘at hisoblanadi. XX asrning boshlariga qadar “Muqaddamat ul-adab” asarining ana shu arabcha-forscha ikki tilli varianti mashhur edi. Shu sababli bo‘lsa kerak, ba’zi adabiyotlarda Zamaxshariyning arabcha-forscha lug‘atida xorazmiy tiliga mansub so‘z va birikmalar mavjud degan yanglish fikrlar uchraydi¹. Ayrim tadqiqotchilar o‘zlarining maqolalari sarlavhasidayoq “Muqaddamat ul-adab” asarini arabcha lug‘at tarzida talqin qilganlar². Asarning biz uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lgani bu arabcha-turkiy nusxalaridagi so‘zlardir.

“Muqaddamat ul-adab” asarining qo‘lyozma nusxalari 1305-yildan 1492-yilgacha bir necha marotaba turli kotiblar tomonidan ko‘chirilgan.

Tadqiqotchilar tomonidan “Muqaddamat ul-adab” asarining arabcha-turkiy ikki tilli variantini – arabcha-turkiy/xorazmcha, arabcha-xorazmcha/turkiy yoki arabcha-eski o‘zbek shaklida talqin qilish holati ham uchrab turadi³.

Asarda uchraydigan xorazm o‘g‘uzlari tiliga mansub so‘zlar gap qurilmalari tarkibida keltirilgan. Bu so‘zlarning aksariyati ot (ism) turkumiga oiddir. Shuningdek, fe‘l asosda yaratilgan ot, sifatdosh va ravishdoshlar ham mavjud. Shuning uchun bo‘lsa kerak, adabiyotlarda “Muqaddamat ul-adab” asarining arabcha-turkiy so‘zlikka ega nusxalarini turkiy/xorazmcha nusxalar sifatida darj qiladilar.

¹ Qarang: Расторгуева В.С. Иранские языки. Введение. – В кн.: Языки народов СССР. Т. I: Индоевропейские языки. – Москва, 1966. – стр. 200.

² Qarang: Zajackowski A. Glava o jivotnix v arabskom trude Zamaxshari // Rocznik orientalistyczny, tom XXX – Warszawa, 1967. – s 29.

³ Benzing J, Yüce N. Chwaresmische Wörter und Sätze aus einer choresmtürkischen Handschrift der Muqaddamat al-adab // Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischenschaft, №135. – 1985. – s. 92-103.

Quyida “Muqaddamat ul-adab” asarining turkiy soʻzlik qismi leksik qatlamida mavjud boʻlgan xorazm oʻgʻuzlari tiliga mansub ayrim soʻzlarni Z.Islomov nashrga tayyorlagan yigʻma ilmiy-tanqidiy matn¹ asosida keltiramiz:

sarbija – “sarpech”, *sar* – “bosh”, *pech* – “oʻramoq”. – باغلادی باشینی سرنیجه (A. 217a. 3);

sollonx – “soʻymoq”. Xor. shev. *solloxona* – “kushxona”. – سلانج (V. 107b. 8);

uruj – “roʻza”, *ruj* – “kun”. – اوروج توتی (G. 31b. 5);

dars – mahalliy oʻgʻit. Xor. shev. *dari* – “dori, em”. – درس لادی یرنی (V. 96a. 7);

jik – “hujjat”. Xor. shev. *jiking bomi*. – جک بیتدی انق افلان نیمه اوجون (A. 268.b. 3);

susmor – “echkemar”. – سوسمار (A. 466a. 1);

ujos – biror narsaning orqasi, uchi. Xor. shev. *uchak* – “tom”. – اوجاس (A. 357b. 1);

dodak – “choʻri, xizmatkor”. – یارومادی دادککه (A. 243a. 3);

kolo – “ot-ulov”. Xor. shev. *koʻlik* – “ulov”. – ایر یاغیر قیلدی کالانی (A. 225b. 1), قاجدی کالا (A. 227a. 2);

meshk – “mesh, tulum; suv idishi”. – تولدوردی مشکنی (V. 2b. 6);

yakranji – “yuzi qora”. Xor. shev. *yekgoʻrinji* – “yomon koʻrinuvchi odam” یکرانچی بولدی یوزی (V. 61b. 5);

diyt – “xun, tovon”. – دیت الدی اولدور کاندین (V. 12b. 4);

zubin – “toʻqmoq”. – اوردی انی زوبین بیرلا (A. 206a. 3);

ozar – “tun”. – یتى ازار ینحوکی نینگ یاروسینکا (B. 38a. 6), ینچوک یارسیغا یتی آزار (V. 34a. 8);

satrob – *satrap* – “boshliq”. – ستراب لیک قالدی (G. 35b. 9);

ovurd – “hoʻplam”. Xor. shev. *oʻvurt, oʻrt* – “hoʻplam”. – اورد (V. 121a. 1);

kobin – “mahr, qalin”. – کابین بیردی خاتونقه (A. 343a. 4);

¹ Замахшарий Махмуд. “Муқаддамат ул-адаб”. Феъллар боби. Таржимон ва нашрга тайёрловчи З.Исломов. – Тошкент: Ислон университети нашриёти, 2003. – Сўзбоши – Б. 31. – Луғат қисми 886 б. Keyingi oʻrinlarda MA:

- minkor* – “buloq, chashma”. منکار (B. 65a. 3);
- yonut* – “mukofot, ajr”. يانوت (A. 383b. 4);
- kullik* – “mardikor”. كولکبولدی (G. 51a. 9);
- fo‘ta – po‘ta – “ro‘mol”*. Xor. shev. *gulli po‘ta – “gullik ro‘mol”*. سالدی (A. 387b. 3);
- sort* – “shaharlik”. سارتجا سوزلادیلار (A. 417b. 2);
- kilakay* – “kalbosh”. Xor. shev. *kalaki qo‘chqor – “shoxsiz qo‘chqor”*. کیلهکای بولدی (A. 409a. 1);
- qafrrjuq* – “qalin”. قفرجوقبولدی ساجی (B. 85b. 1);
- tutuk* – “parda”. توتوک اوردی (A. 224a. 3);
- buzunjak* – “ayollar kiyimi”. بوزونجک (A. 431a. 4);
- naviton* – “yangi”. نویتانبولدی (A. 328a. 2);
- koluband* – “ahmoq”. کالو بندی تیدی انی (V. 99a. 1);
- javnak – janak – “qur’a”*. Xor. shev. *janak o‘yin – “tovuqning ayri suyagi bilan bahs boylashish”*. جونک سالدیلار (A. 467a. 4);
- farachi* – “paranji”. فره چی (A. 492b. 2);
- kurkod* – “to‘qima etik”. کورکا د (A. 528a. 2);
- darog‘a* – “ayollar yopinchig‘i”. Xor. shev. *doroyi ro‘mol*. دراغه (B. 151b. 4);
- afsar* – “otning abzali”. افسار اوردی اطغا (V. 5a. 7);
- abjil* – “qovushmoq”. ابجیل بولدی انینگ بیرلا (A. 228b. 3);
- kalas* – “kaltakesak”. اولادی کلسنی (A. 230b. 3);
- koriz* – “xizmatkor”. یودی کارزچی توننی (V. 31b. 6);
- urga* – “yashamoq”. اورکادی سرایده (B. 44a. 3);
- kalto* – “kaltakesak”. Xor. shev. *kalti – “kaltakesak”*. کلتا (B. 166a. 4);
- xurush* – “jadal”. ایلادی طلوتنی حوروش برلا (V. 38a. 3).
- qavom bo‘ldi anga* (V. 52b. 9). قوام بولدی انکا
- gung bo‘ldi* (A. 307b. 3). گنگ بولدی
- gubo* (V. 98a. 5). گوبا
- jo‘ra o‘lturdilar* (V. 120b. 8). جورا اولتوردیلار

گج – *gaj* (B. 193b. 6).

سلنچاق – *salinchoq* (V. 135a. 5).

يكتاي – *yaktoy* (A. 529b. 4).

M.Hakimjonovning qayd qilishicha, Zamaxshariy yashagan davrga yaqin boʻlgan vaqtlarda koʻchirilgan qoʻlyozma nusxalaridagi turkiy soʻzlar eski xorazm tilida, keyingi davrlardagi soʻzlar esa undan farq qilgan holda oʻsha asr tili, shevasi asosida berilgan¹. Darhaqiqat, “Muqaddamat ul-adab” asaridagi turkiy soʻzlik tarkibida oʻzbek tilining xorazm shevasiga oid soʻzlar ham bor. Biz shevaga oid soʻzlarning asosiylarini “Muqaddamat ul-adab” asarining Z.Islomov nashrga tayyorlagan yigʻma ilmiy-tanqidiy matni asosida beramiz:

uvildiriq (MA:2) – “uvildiriq, ikra”. Xor. shev. *oʻvildiriq*.

qochor (MA:7) – “gʻunajin”. Xor. shev. *qochor*.

oʻra (MA:11) – “ustun”. Xor. shev. *oʻra*.

moya (MA:14) – “moyak, tuxum”. Xor. shev. *moyak*.

noʻxta (MA:15) – “temir halqa”. Xor. shev. *noʻxta*.

singir (MA:16) – “chipqon”. Xor. shev. *singir*.

oʻkcha (MA:24) – “tovon, poshna”. Xor. shev. *oʻkcha*.

oʻvuch (MA:25) – “hovuch”. Xor. shev. *oʻvuch*.

jujak (MA:75) – “joʻja”. Xor. shev. *jujak*.

navmid (MA:76) – “noumid”. Xor. shev. *naimit*.

koʻshk (MA:80) – “koʻshk”.

karbich (MA:110) – “gʻisht”. Xor. shev. *karvich*.

kirki (MA:140) – “katta tesha”. Xor. shev. *kirki*.

soqqiz (MA:149) – “saqich”. Xor. shev. *soqqiz*.

tiring (MA:155) – “chuqur”.

shov (MA:157) – “boshqoq”. Xor. shev. *shovva*.

chalma (MA:204) – “salla”.

najdogʻ (MA:206) – rus. “najdak”. Xor. shev. *najdoq*.

urunj (MA:228) – “pora”.

¹ Ҳақимжонов М. “Муқаддamat ул-адаб”нинг қўлёзмаси // ЎТА. – Тошкент, 1978. – №8. – 19-бет.

gila (MA:233) – “gina”. Xor. shev. *gila*.
sirka (MA:244) – “bitning turi”. Xor. shev. *sirka*.
qulaj (MA:255) – “kasallik nomi”.
gung (MA:261) – “kar, soqov”. Xor. shev. *gung*.
bitlas (MA:277) – “bit bosgan”. Xor. shev. *bitlas*.
go ‘ya (MA:278) – “kuya”. Xor. shev. *go ‘ya*.
tilovar (MA:284) – “so‘zamol”. Xor. shev. *dilovar*.
jig ‘ruq (MA:290) – “ajin”. Xor. shev. *jig ‘riq/yig ‘riq*.
chilish (MA:291) – “chalmoq (oyog‘idan)”. Xor. shev. *chilish*.
munguz (MA:292) – “shox (hayvon shohi)”.
irn (MA:306) – “lab, dudoq”.
ko ‘garjin (MA:337) – “kaptar”.
cho ‘vut (MA:343) – “eski paxta”. Xor. shev. *cho ‘vit*.
dangash (MA:350) – “tengdosh”. Xor. shev. *dangdush*.
dolu (MA:371) – “tentak, tanti”. Xor. shev. *dali*.
tob (MA:376) – “issiq”.
yemduk (MA:385) – “tuk”. Xor. shev. *yemdi*.
pano (MA:404) – “himoyalangan joy”. Xor. shev. *pano*.
bozirgon (MA:406) – “savdogar”.
sochoq (MA:425) – “popuk”. Xor. shev. *sochoq*.
suplik (MA:474) – “ahlat”. Xor. shev. *suplik*.
kirish (MA:555) – “qayish”. Xor. shev. *kirish*.
sircha (MA:698) – “sir(langan)”. Xor. shev. *sircha*.
obro ‘y (MA:735) – “obro‘”.
miyonchi (MA:755) – “o‘rtakash”.
dul (MA:785) – “tul, beva”. Xor. shev. *dul*.
gaj (MA:863) – “egri”. Xor. shev. *kaj*.
seja (MA:869) – “musicha”. Xor. shev. *secha*.
salinchoq (MA:872) – “belanchak”. Xor. shev. *sarinjoq*.
bo ‘taka (MA:873) – “parrandaning oshqozoni”. Xor. shev. *bo ‘taka*.

“Muqaddamat ul-adab” – turkiy tillarni qiyosiy-tipologik jihatdan o‘rganishda asqotadi. Ayniqsa, o‘zbek adabiy tili tarixini tadqiq qilishda beqiyos ahamiyat kasb etadi. Jumladan, asar XVI asrga kelib butkul o‘lik tilga aylangan xorazmiy tili tadqiqotchilari uchun ham nodir manba bo‘lib xizmat qiladi.

Boshqa ko‘plab o‘rta asrga tegishli manbalarda ham o‘sha davrlarda Xorazmda xorazmcha turkiy til adabiy til sifatida muomalada bo‘lgan va bu tilda bir qancha asarlar yaratilgan. Bu masalaga “Muqaddamat ul-adab” asari turkiy so‘zligi materiali asosida yondoshadigan bo‘lsak, XII-XIII asrlarda Xorazm hududida ikki – xorazm va turkiy tillar teng muomalada bo‘lganligini ta’kidlash mumkin. Chunki, “Muqaddamat ul-adab” asarining arabcha-turkiy ikki tilli variantlari turkiy so‘zlik qismi leksik qatlamida oz miqdorda bo‘lsa-da, qadimgi xorazm tiliga mansub so‘zlar uchraydi.

Asarda uchraydigan xorazm tiliga mansub so‘zlar turkiy gap qurilmalari tarkibida keltirilgan. Bu so‘zlarning aksariyati ot (ism) turkumiga oiddir. Shuningdek, fe‘l asosda yaratilgan ot, sifatdash va ravishdashlar ham mavjud. Shuning uchun bo‘lsa kerak, adabiyotlarda “Muqaddamat ul-adab” asarining arabcha-turkiy nusxalarini turkiy/xorazmcha nusxalari sifatida darj qiladilar.

Sulaymon Boqirg‘oniyning “Boqirg‘on kitobi”.

Sulaymon Boqirg‘oniy Xorazmning Boqirg‘on mavzesida tug‘ilgan bo‘lib, uning tug‘ilgan sanasi ma’lum emas. U 1186-yilda vafot etgan¹. Sulaymon Boqirg‘oniy xalqlar orasida Hakim ota laqabi bilan ham mashhur bo‘lgan². Sulaymon Boqirg‘oniyning 1848 va 1898-yillari Qozonda nashr qilingan toshbosma nusxalari O‘zR FA ShI fondida saqlanadi³.

Quyida “Boqirg‘on kitobi”dagi o‘zbek tili tarixiy leksikasini ma’lum darajada boyitgan o‘z va o‘zlashma qatlamga oid ayrim so‘zlarni keltitib o‘tamiz: abdol (SB:40) – “orif, darvesh”, avon (SB:11), angubin (SB:50) – “sirka”, behil (SB:9), birubor (SB:19) – “xudo, parvardigor”, boron (SB:18) – “bo‘ron”, vildon (SB:11) – “yaratilish”, doru (SB:16) – “dori”, joh (SB:16) –

¹ Боқирғоний Сулаймон. Боқирғон китоби. – Шеърлар ва достон. – Тошкент: “Ёзувчи”, 1991. – 80 б.

² Боқирғоний Сулаймон. Боқирғон китоби. – ... 3-бет. Keyingi o‘rinlarda SB:

³ Boqirg‘oniy Sulaymon. Boqirg‘on kitobi. – O‘zR FA ShI, inv. №12646, №289.

“chuqur, tuban”, dong (SB:57), katon (SB:27) – “mato turi”, korvon (SB:14) – “karvon”, sara (SB:15) – “yaxshi, saralangan”, sorvon (SB:14) – “karvon boshlig‘i, sarbon”, tumo (SB:63), ulon (SB:58), xo‘chi (SB:63) – “payg‘ambar”, o‘rinj (SB:20) – “pora”, o‘rung (SB:50) – “qalin”, qitron (SB:55) – “o‘simlik”, qulovuz (SB:28) – “yetakchi, yo‘lboshlovchi”, hoviya (SB:55) – “jahannamning tubi”, dong (SB:57), ko‘kjin (SB:58) – “kaptar”, ulon (SB:62), xo‘chi (SB:63) – “payg‘ambar (Iso a.s.ga nisbatan)”, tumo (SB:63), so‘chi (SB:64) – “elchi, sovchi”, gilim (SB:64) – “mato turi”, ro‘za (SB:64), namoz (SB:64), yapon (SB:64) – “yobon, dasht”, tezgin (SB:65), saroy (SB:65), juft (SB:65) – “erxotin”, tul (SB:65) – “tul, beva”, illiyin (SB:65) – “jannat bog‘i”, behil (SB:66), farmon (SB:66), farishta (SB:66), axshom (SB:66) – “oqshom”, yasig‘ (SB:66) – “namoz vaqti”, faryod (SB:67), Lubnon (SB:67) – “tog‘ nomi”, uro (SB:68), Iso suchi (SB:68) – “Iso alayhissalom”, mung (SB:68) – “g‘am”, bo‘z (SB:68) – “matoning turi”, roz (SB:68) – “sir”, ukum (SB:68) – “katta, ko‘p”, navmid (SB:68) – “noumid”, uchmog‘ (SB:68) – “jannat”, chatir (SB:68) – “chodir”, sordi (SB:68), go‘r (SB:68) “mozor”, enju (SB:68) – “inju”.

Keltirilgan mazkur lug‘atdagi so‘zlar asar leksik qatlamiga mansub birliklarning o‘zbek tili rivojidadagi o‘rni beqiyos ekanligidan dalolat beradi. So‘chi, ukum, ko‘kjin, o‘rung, xo‘chi kabi so‘zlarni etimologik, tarkibiy tahlillarini amalga oshirish mazkur asar leksikasiga oid birliklarning substrat qatlam, ilk o‘zlashma qatlam hamda turkiy tillarning dastlabki davrlaridagi lug‘aviy birliklar haqida muhim ma’lumotlar to‘plashga katta hissa qo‘shadi.

Nosiruddin Rabg‘uziyning «Qisasi anbiyo» asari.

“Qisasi Rabg‘uziy” 1309-10 yillarda yozilgan. Jami 72 qissadan iborat. XV asrga mansub qo‘lyozma nusxasi Londondagi Britaniya muzeyida, XVI asrga mansub nusxasi Rossiyaning Sankt-Peterburg shahrida, XIX asrga tegishli qo‘lyozma va bosma nusxalari O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutida №1025, №7397, №1874 inventar raqamlari ostida saqlanmoqda¹.

¹ Рабғузий Носируддин. Қисаси Рабғузий. – I китоб. – Тошкент: «Ёзувчи», 1990.

E.Fozilovning fikricha “Qisasi Rabg‘uziy” asari til jihatidan “Tafsir”, “Hisrav va Shirin”, “Nahj ul-Farodis”, “Siroj ul-qulub” obidalariga yaqin turadi¹.

Quyida asar leksikasiga oid turkiy tillarning, ayni damda, o‘zbek tilining rivojida munosib hissa qo‘shgan so‘zlardan namunalar keltiramiz. Ushbu so‘zlarni genetik nuqtayi nazardan tahlil qilish, komponent tadqiqini amalga oshirish zarurati mavjud.

Lug‘at

adiz (uzun QR I:52), azin (o‘zga QR I:14), azina (odina kuni QR I:12), ayva (behi QR I:107), amud (qilich QR I:154), amurd (nashvati QR I:26), arandand (javzo QR I:101), aryon (ayron QR I:76), arxom (QR I:95), achcha (stroymaterial. Suvoq QR I:133), ashnu (QR I:12), ayagu (qobirg‘a QR I:18), badiz (QR I:99), baqlan (uy hayvoni QR I:104), bahman (oy nomi QR I:103), bolo (balandlik QR I:99), bukarchak (bitiklar qiyomatgacha meros qoldi QR I:35), go‘jak (o‘lchov nomi QR I:113), yobon (yovon QR I:62), juvol (xurjun QR I:143), zarg‘un (poliz ekini QR I:180), ingan (mol QR I:44), ingirchoq (QR I:41), kabin (qalin QR I:74), kavak (QR I:17), kayd (makr, odat QR I:128), kalaz (o‘t yoquvchi odam QR I:64), kenj (kenja QR I:108), kirshan (QR I:104), kozir (to‘quvchi QR I:25), kolobok (kapalak QR I:115), kungi (banda QR I:72), kununch (QR I:145), ko‘ni (rost QR I:20), makriyon (xalq, elat QR I:87), mangim (masofa QR I:92), meng (xol QR I:114), mengiz (tovon, oyoq QR I:126), mini (miyasi QR I:69), mungusht (mush QR I:133), navsibosliq (nav+sibos QR I:100), nasx (uy bezagi, naqshi QR I:154), novadon (suv yo‘li QR I:152), oyina (yashirin QR I:18), og‘in (lol, soqov QR I:61), parcha (mato QR I:140), sabkina (o‘yinining nomi QR I:88), sazan (yirik QR I:58), sala (xurmo yaprog‘i QR I:58), sanduvoch (qush QR I:104), sarmusoq (chesnok QR I:180), sarhang (lashkar QR I:98), sag‘roq (may QR I:104), sahra (toponim QR I:87), Sidilar (ochdilar, buzdilar eshikni QR I:92), singar (taraf QR I:16), sobqon

¹ Рабғузий Носируддин. Қисаси Рабғузий. – I китоб. – Тошкент: «Ёзувчи», 1990. – Сўзбоши. – 6-бет. Keyingi o‘rinlarda QR I/II.

(tosh otar qurol QR I:150), susub (o'lchab QR I:146), sug'on (piyoz QR I:180), so'klun (g o'sht, bag'ir QR I:83), tarin (poliz ekini QR I:180), tattru (sifat QR I:81), teb, teba (elat, xalq QR I:48), tebiz (sifat QR I:16), tovar (QR I:70), topug' (xizmat QR I:71), tunak (yashirinadigan joy, tuynuk QR I:150), tus (par QR I:84), to'puz (gurzi QR I:69), uvuncha (QR I:89), uma (oriyat, ko'ngil QR I:123), urag'ut (xotin QR I:158), uchak (QR I:66), uchuz (to'qlik QR I:141), fusus (avramoq QR I:78), xavosti (sifat QR I:177), xarbut (tarvuz QR I:26), xumdon (QR I:172), chakki (hujjat QR I:75), chaqir (ko'zning sifati QR I:56), chuz (mato turi QR I:104), chujak (tuxumning sarig'i QR I:117), chug'd (sochning sifati QR I:130), shappot (shapaloq QR I:159), Shoz (QR I:176), mungush (mush QR I:14), ernak (barmoq QR I:17), yaza (er sifati QR I:134), yanut (QR I:21), yanchuk (bosh QR I:57), yag'an (tuya QR I:97), qaba (soqol sifati QR I:34), qort (mo'ri QR I:122), g'anin (kasallik nomi QR I:166), habta (yo'q QR I:20), hirfa (hunar, ilm QR I: QR I:33), huri (QR I:104).

Umumiy qilib aytganda quyida yana bir necha asar va ularning leksik qatlamiga oid lug'atlardan namunalar keltiramiz. Mazkur lug'atlarni keltirishdan asosiy maqsad: mazkur so'zlar eski turkiy til, eski o'zbek adabiy tili davrlariga mansub asarlar tilning rivojida, lug'at tarkibini boyishida, tilning silliqlashishi, grammatik shakllarning rivoji – umuman har jihatdan katta ta'sir ko'rsatganligini isbotlashdir. Ayni damda, ushbu lug'atlardagi so'zlarning genetik, komponent tahlillarini amalga oshirish, tarqalish arealini belgilash juda muhim ekanligini ta'kidlash zarur.

Sayfi Saroyining «Suhayl va Guldursun» dostoni va «Gulistoni bit-turkiy» asari.

Sayfi Saroyi 1321-yili Xorazmning Sariqamish qishlog'ida tug'ilgan. 1398-yili Misrning Iskandariya shahrida vafot etgan. U umri davomida Oltin O'rda, Turkiya va Misr mamlakatlarida bo'lgan. Uning bizgacha o'ndan ortiq g'azal, qasida, qit'a, ruboiy, shuningdek, «Suhayl va Guldursun» dostoni va «Gulistoni bit-turkiy» asari yetib kelgan. «Sinbodnoma»ni o'zbek tiliga qilgan tarjimasi esa bizgacha yetib kelmagan. 1391-(hijriy 793-yil shavvol oyining

birinchi kuni) yili «Gulistoni bit-turkiy» asarini yozgan. «Gulistoni bit-turkiy» asarining yagona nusxasi Gollandiyaning Leyden universitetida №1355 inventar raqami ostida saqlanadi. «Suhayl va Guldursun» dostoni va «Gulistoni bit-turkiy» asarlarining fotonusxalari OʻzR FA Sharqshunoslik institutida mavjud¹.

Lugʻat

بدرقه – *badraqa*: Bir yigit bizga *badraqa* boʻldi (G, 148a 5) 1,25;

برطيل – *bartil*: Gar esa qazi alib *bartil* sandan besh xiyar (G, 177a 11) (1,229);

بيكان – *bikan*:

Nazar qil bizga bir saʼat aya mahbubi ravhani,
Anintek bizni xush koʻr kim, *bikansun* aql ruhani.

(G, 179b 4). (1,238).

بيچين – *bichin*:

Bichin vaqti kelib bugʻday etib tur,
Koʻzun ach uyqudan kim tan atib tur.

(G, 135b 6). (1,238).

درم – *daram*:

Saxilarnin alinda bir *daram* yoq,
Gʻanilarda derahim choq, karam yoq.

(G, 150b 5). (1,331).

جک – *jak* (xom, pishmagan): Bir necha *jek* kirpich. (G, 149b),

ياخو – *yaxu*: Bu salih naqasimi *yaxu* dajjal eshaki (G, 154a 9) (1,510);

لجلج – *lajlaj* (shaxmat ishqibozi): «ajabmi ishq *lajlaji* surub at salatinni piyada birlan utsa (G, 113a 3) (2,19);

تنلى – *tanli*: Anin bekin qatti yuzli, yumshaq tanli mahbubdan vafa kelur (G, 127a 4) (2,379);

اوروج – *uruj*: Kim degay ol kun ol uruj tutkay, boyla bayram bolub anga payda (G, 47b 11) (2,442);

فستوق – *fastuq* (pista) (G, 180b 2) (2,466),

¹ Шеърлар. Гулистон. – Тошкент, 1968.

فروه – *farva* (po‘stin): Ol og‘rylar beki buyurdy bar tonyn dag‘i yuz aqycha bilan bir farva berdilar (G, 110a 5),

شير – *shir* (sher): Qandadur shir kelib panjada quvvat ko‘rsun (G, 148b 8) (2,541),

غراب – *g‘urab* (qarg‘a) (G, 110a 13) (2,694).

amud (suvdagi orol) 100a 65, angar (eslamog) 50b 34, babak (ko‘z babagi) 132a 86, baytor (taqa qoquvchi) 107a, batan (holi batan) 152a 98, Batxos (amir Batxos. a.o.) 159 102, burdi yamaniy (Yaman ...) 92a 60, buchuq habba (chaqa, mayda pul) 39b 62, Vatvot (ko‘rshapalak) 107b 68, Vosit shahri (Vost shahri) 85b 55, Diyor Bakr (shahar) 134a 87; jalib 17b 16, jisr 87b 56, zag‘al (tanga turi) 53b 36, z o‘qoq 24a 20, yo‘g‘urt 43b 30, kirda (arpa un) 90b 58, kobin 68a 45. mihakk (mohak toshi) 156b 100, movard 52b 35, okif 23b 19, pas 14a 14, simot 88b 57, sisiqon (qush) 117a 75, tabli 152a 98, - *taqa* (oyna, daricha) ol qyz *taqany* yabty (G, 11b 2) (2,372). tarkash 157b 101, tarra (jonliq Qo‘zi, darranda) 90a 58, ujrati (kema ujrati) 100a 65, uzdan (chiroyli, kelishgan) 47a 32, shangul (sevgili) 113b 72, yaxni (ovqat turi) 74b 48. Qabola (xoriy matosi, tovari) 92b 59, qav (paxta) 38b 28, qirnaq 47a 59, qutn 60b 40, g‘irbol 21b 18, g‘iri 39b 265. hilla 87b 56.

Haydar Xorazmiyning «Muhabbatnoma» asari.

Haydar Xorazmiyning “Muhabbatnoma” asari asosini Xorazmning adabiy tili tashkil etuvchi Jo‘ji ulusining Oltin O‘rda tilida yaratilgan. Bu til qarluq-xorazm til shaxobchasining Chig‘atoy adabiy tilidan oldingi davriga mansubdir. Bu davr Oltin O‘rda xonligining qulashi bilan tugaydi. Asar tili qipchoq tipiga yaqin hisoblanadi.

«Muhabbatnoma» asarining 1353-54-yilda yozilgan 3 ta qo‘lyozma nusxasi mavjud¹. Shulardan birisi uyg‘ur yozuvida yozilgan².

“Muhabbatnoma” 11 nomadan iborat. Jami 473 baytdir. Asarning 4, 8 va 11-nomalari fors-tojik tilida yozilgan¹. “Muhabbatnoma” 1959-yili kitob

¹ Щербак А.М. Огузнаме, Мухаббатнаме. – Памятники древнеуйгурской и староузбекской письменности. – 1959.

² Qosimov S. Xorazmiy ijodi: Nomz. diss. avtoref. – Toshkent, 1950.

shaklida Toshkent shahrida nashr qilingan². Rus olimi A.M.Shcherbak 1959-yili “ O‘g‘uznoma, Muhabbatnoma” nomli tadqiqotini e‘lon qilgan³. 1961-yilda asarning matni, rus tiliga tarjiması, transkripsiyasi va tadqiqoti E.N.Najib tomonidan nashr qilingan⁴.

Lug‘at

تابنده – *tabanda* (tabanda):

Quyashtek davlatyng tabanda bolsun (Mn., 294b 2)⁵.

هویدا – *huvayda*. (aniq):

Husnni ta huvayda qildi xaliq (Mn., 309a1)⁶.

Qutbning «Husrav va Shirin» dostoni.

Qutb Xorazmiy «Hisrav va Shirin» dostonini 1330-40-yillar orasida Sig‘noq shahrida yozgan. U Oq O‘rdaga Tinibek huzuriga borgan. Doston amir Qutlu Xo‘janing tavsiyasi bilan 1383-84-yillarda Misrda Berka Faqih ibni Barokaz Ezgu Qipchoqiy tomonidan ko‘chirilgan. Bu qo‘lyozma 1914-yili Parij milliy kutubxonasidan topilgan. “Hisrav va Shirin” dostonining tili bir muncha tadqiq qilingan. Quyida asar tarkibidagi turkiy, arabiy va forsiy so‘zlardan iborat lug‘atni keltiramiz. Arabcha va forsha so‘zlar asosan, an‘anaga ko‘ra islom dini bilan bog‘liq ravishda qo‘llanilgan.

lug‘at

آتشخانه – *atashxana*:

qylyb ko‘b vaqif atashxanag‘a ham (XSh, 32b 18) (1,177);

بانو – *bonu*. (XSh, 27b 5) (1,211);

بود – *bud*:

Tek atyn Shirin ermez ey but-i chin,

Atyn-tek oz bodun barchasy shirin

(XSh, 43b 5) (1,260-261);

¹ Хорезми. Мухаббатнаме. /Издание текста, транскрипция, перевод и исследования Э.Н.Наджиба/. – 1961.

² Muhabbatnoma. – Toshkent, 1959.

³ Щербак А. М. Памятники древнеуйгурской и староузбекской письменности. – 1959.

⁴ Хорезми. Мухаббатнаме. /Издание текста, транскрипция, перевод и исследования Э.Н.Наджиба/. – 1961.

⁵ Фазылов Э. Староузбекский язык. – т. II. – Ташкент, 1971. – стр. 369.

⁶ Фазылов Э. Староузбекский язык. – т. II. Ташкент. Фан. 1971. стр. 680.

بوته – *buta* (nishon, kamon?), (XSh, 50b 8) (1,291);

جیق – *jyq* (yomg‘ir):

Hava daryadin alsa song berur jiq. (XSh, 101a 1) (1,372),

ياخود – *yaxud*:

Ko‘rub angla ko‘nulda rahmi barmu,

Yaxud hich adami urg‘in sevarmu?

(XSh, 14b 3) (1,510);

کانکگیره – *kangira*:

Urub kankira urkub o‘rdak-u qoz,

Havada qildi lachinlar ma parvaz

(XSh, 80b 10) (1,584);

مايه – *maya* (mag‘z):

Nishan berdi bu mayalarqa ixlas,

Bular tekma amalda bolsun teb xas.

(XSh, 2a 3) (2,69).

نسيه – *nasiya* (kredit) (XSh, 43b 1) (2, 142);

اوفر اك – *o‘vrak* (o‘rdak):

Qaling o‘vrakka kirmish-tek lachin,

To‘kar dushman qanin urub qilichin.

(XSh, 19b 20) (2,183).

پارسی – *parsi*. Xanim ating‘a ushbu parsi tilni chavurdum (XSh, 7a 14) (2, 212);

بستان – *pistan*. Kumushdin nar yanglig‘ iki pistan (XSh, 12a 10) (2, 213);

بيچ بيچ – *pichapich* (af‘a) (XSh, 110a 4) (2, 213);

سلا – *salo* (qishloq):

Kechur ashib saladin bir salaqa,

Salib yalg‘uz bashin muntek balaqa.

(XSh, 21a 20) (2,245);

سيمورغ – *simurg*‘. (XSh, 9b 12) (2, 287),

تيشه – *tisha* (tesha):

Qachan kim tishasin elgenga algʻay,
Tash uzra mendin artuq naqsh qilgay.

(XSh, 59a 8) (2, 394);

توت – *tut* (daraxt) (XSh, 109b 8) (2, 414);

اسطرلاب – *usturlab* (XSh, 45a 17) (2, 446);

چام – *cham* (qadah): Rayahinlar ara yurub icha cham (XSh, 37b 20) (2, 513);

چوره – *chavra* (atrof): Yurur on tangqa tegru havz chevra (XSh, 2a 8) (2, 514);

چاكاچاك – *chakachak* (taqlid): Qilichlar uni chakachak chiqti (XSh, 45a 4) (2, 515);

چىگاو – *chigav* (musiqa asbobi, nagʻma): Chigav qilgʻa chigav etib tuza saz (XSh, 94a 15) (2, 516);

چىل – *chil* (togʻ qushi): Yurushindin uyalur tagʻda chil ham (XSh, 103a 8) (2, 517);

چونگرار – *chongrar* (choʻnkarib (koʻzini): Quyugʻtek chongrarib iki qaraqi (XSh, 103b 6) (2, 520);

شكيبا – *shakiba* (sabr): Azin qalmadi koʻnglinda shakiba (XSh, 61a 5) (2, 526);

قىقيرت – *qiyqirt* (qichqirmoq): Qiyqirtti vay teb anin ol yuzinga (XSh, 9a 8) (2, 622);

هليله – *halila* (mirobalan):

Eshit kim ne masal aydi hunarmand,

Halila ba halila qand ham qand.

(XSh, 52b 17) (2, 662);

غوز – *gʻoʻz* (yongʻoq): Soʻnuksuz xurma, qabsiz gʻoʻz boʻlmas (XSh, 90b 17) (2, 693).

Avun 47a 205, Ajabnush (a.o) 39a 191, ajun (dunyo) (XSh, 29a) 173, arshun (uzunlik) 55a 220, babak (koʻz babagi) 85a 272, *bazrom* (XSh, 8b) 136, buryon (XSh, 28a) 172, boʻlit 97a 294, - *vaz*. Qoʻlini tutti vaz keru qayitti. (XSh,

93a 10) (1,296), vozingi 113a 321, Gavharmalak (a.o) 39a 191, gulofta 117b 325, Dilshod (a.o) 39a 191, dud (uzukning sifati) 66a 238, eg (ekan, pul) 73a 251, yog'an (shaxmat donasi) (XSh, 20b) 157, zandavoj (XSh, 14a) 147, ivak 44b 199, iviq 105b 307, ivrak (XSh, 13a) 145, irg'al 101b 300, istiza 88a 278, ishkiboy 58b 224. yang (XSh, 14b) 146, yizg'i 96b 291, yinch (XSh, 31a) 177, yunchi (XSh, 23b) 162, yo'n (yon, taraf) 78b 259, yo'g'urt 105a 307, kaslon 116a 324, kertak (chertak) 102a 303, kertu (XSh, 17b) 152, kira (keng kira) 80b 263, kobin 72a 250, koyin 87a 276, kuzaz 52b 213, kuzan (ko'zan) 50a 210, کُلَنگ – *kulang* (kulung 65b, 236-bet. - kirki): Kulaningga sab ol yash nar ag'achi (XSh, 69a 8) (1,641), kur (arslon) 37a 188, kurun 39a 191, ko'garchin (qush) (XSh, 21a) 159, ko'gus (ko'ksi) 92a 285, ko'nchuk (hamyon) 76a 257. Kusab (fe'l, kusarmoq, orzu qilmoq) (XSh, 30b) 175, لالا – *lala* (xizmatkor): Achildi lalatek lalani surdi (XSh, 27a 18) (2,23), Lax.ovur (XSh, 11a) 142, Malik (podshoh), mang 34b 182, mil (ko'zga tortiladigan) 38a 189, mindar 81a 265, mihor 90a 281, mungar 108b 312, navoxt 85b 272, navoxat 97b 293, nahjir 40a 191, Nekiso (a.o) 95a 290, ofsun (yori ofsun) 78b 259, papas (XSh, 15b) 148, Parviz (a.o) (XSh, 33a) 181, pardai rost 95a 290, Parizod (a.o) 39a 191, Pospon (sham, chirog') 93b 286, rahovi (maqom) 98b 295, reng 45a 201, Samanturk (a.o) 39a 191, sarar (fe'l) 54a 217, sarovor (XSh, 12b) 143, singarfu simob 104a 306, sipurtka (hayvon) 47a 205, sirkankubin (sirka) 92b 284, sob (sopmoq) 69a 244, spon 88a 278, soqshar (soqshab, fe'l) (XSh, 63b) 232, sungi (XSh, 9b) 137, sus (XSh, 9b) 137, susun (may) (XSh, 15b) 148, suchur 45a 201, tabnur 85b 271, tabo (XSh, 14b) 146, tuba 67a 240, tutsu (tutatqi) 74b 252, tutxavul 106a 310, tutshu 66a 239, tatg'ovul (xizmatchi) 50a 210, tamar 63b 232, tarlog' (XSh, 9a) 138, terkin (XSh, 28b) 171, tilis 113a 322, tiltog' 112b 319, tuma 112a 320, tutsu (XSh, 27a) 170, to'xshun 46b 203, Farangiz (a.o) 39a 191. Farhod, xoski 53b 215, Xo'tan xotun 39a 191, chumg'oq (qo'lning sifati) 91a 282, chumchag'or 101a 301, churung (chavrang) (XSh, 31a) 177, chug' (ot egari bog'ining chug'i) (XSh, 23b) 162, Shabdiz (a.o) (XSh, 13a) 145, Shat (toponim) 41b 194, qarovash (negr) (XSh, 20b) 157, evak (baliq yo qush) 58b 223,

yadamish 52a 214, qavra 74a 253, qavg'a (paxta, cho'vit) 64b 234, qarinch 114b 322, qalya 86a 274, qiv 56b 220, qovurt (qari) 45a 202, qoli (g'oli) 101a 301, quba 112a 320, Hamila (a.o) 39a 191, Hisrav (a.o), Humoyun (a.o) 39a 191, g'oliya 38a 190, *g'urrush* (XSh, 8b) 136.

Mahmud ibn Ali as-Saroyi (XIV asr). “Nahju-l-farodis”

(“Jannatlarning ochiq eshiklari”) asari

Mazkur asarning muallifi masalasida ko'p bahslar bor. Davlatshoh Samarqandiy «Tazkirat ush-shuaro» («Shoirlar bo'stoni») asarining Alisher Navoiyga bag'ishlangan qismida quyidagi «mulamma» (qit'a)ni keltiradi: Turkiysin ko'rub qilurlar erdi tark-u tavba ham,

Gar tirik bo'lsalar erdi Lutfiy birlan Kardariy,

Bovujudi forsi dar junbi she'ri komilash,

Chist ash'ori Zahiru kist bori Anvariyy?¹⁰⁶

Bu mulammadagi “Kardariy” taxallusli shoir hozirgacha bir qancha munozaralarga sabab bo'lib kelgan. Maqsud Shayxzoda “Tazkirachilik tarixidan” maqolasida quyidagicha fikrni aytgan edi: “Mazkur qit'ada zikr etilgan Kardariy Xorazm o'lkasining Kardar qishlog'ida hijriy 761-hijriy / milodiy 1359-1360-yilda vafot etgan Mahmud ibn Ali degan shaxs, “Nahjul-farodis” nomli diniy-axloqiy asar muallifidir. Umrining bir qismini Oltin O'rda poytaxti Saroy shahrida o'tkazgan. Asarning bir necha nusxalari saqlanib qolgan. Bu asarning Kardariy tirik vaqtida xorazmlik kotib ko'chirgan nusxasi Xorazm shevasi va adabiy lahjasining tarixini o'rganishda juda katta ahamiyatga egadir. Har holda Davlatshoh turkiy nazm ustasi deb ko'rsatgan Kardariy degan shoir ana shu Mahmud ibn Alidan boshqasi emas”. Nemis olimi N.Xofman ham Kardariy shaxsi haqida o'zining olti jildlik “Turk adabiyoti” kitobida ham ma'lumot bergan. Uning fikricha, “bu shoir ... mashhur turkigo'y shoir Mahmud ibn Ali as-Saroyi Bulg'oriy Kardariydir. Kardar Xorazmdan bo'lgan. Davlatshoh Samarqandiy “Tazkirat ush-shuaro”sidagi qit'asida uni tilga olgan. Tarixda Kardariy taxallusli shoirlar bir emas, bir necha bo'lgan. Lekin uning turkiy tilda yozilgan “Nahjul-farodis” asari bizga ma'lumdir”.

Saroyi to'g'risidagi ma'lumotlar hozircha ma'lum emas. Davlatshoh Samarqandiy bergan ma'lumot Kardariyning Lutfiy darajasidagi shoir ekanini ko'rsatadi. Ammo boshqa tazkiralarda Kardariy to'g'risida hozircha ma'lumotlarni uchratmadik. Ehtimol, Oltin O'rda adabiy muhitida yashab ijod qilgan aksariyat shoirlar tazkiraga kirmagan, ular to'g'risidagi ma'lumotlar uzuq-yuluq, Temuriylar sulolasi bilan Oltin O'rdadagi ijtimoiy va siyosiy munosabatlar adabiy jarayonga, xususan, Kardariy singari mashhur shoirlarning tazkiralardan o'rin olishiga monelik qilgan bo'lishi mumkin. "Nahj ul – farodis"da uning biron bayt she'ri ham uchramaydi.

"Nahj ul-farodis" asari hijriy 761 (milodiy 1360)-yili yozilgan. Bu to'g'rida asarning nihoyasida aytilgan. Shuningdek, kitob muallifi oradan ikki kun o'tgach, "dorulfanodan dorulbaqoga rixlat qilgani"ni, bu kitobdan ko'p allomalar foydalangani bayon qilingan. Kitob kotibining bu ma'lumotidan asar anchagina mashhur bo'lgani ko'rinadi.

"Nahj ul-farodis" to'rt bobdan va har bir bob o'nta fasldan – jami qirq fasldan iborat. Bu asar "qirq hadis" (chihl hadis)ni sharhlagan va har bir hadisga oid hikoyatlar bilan bezalgan asardir. Bu asar "Qisas ul-anbiyo" turkumiga mansub bo'lsa ham, payg'ambarlar tarixi bayonida afsonalar emas, balki tarixiy voqealar, rivoyatlar asosiy o'rin egallaydi. Qolaversa, "Nahj ul-farodis"ni yozishda muallif turli ishonchli manbalarga tayangani uchun ham asarga ko'p allomalar murojaat etganlar.

"Nahj ul-farodis"da eng diqqatga sazovor dalil – bu hadislardir. Birinchi bobning birinchi faslidagi hadisga e'tibor qarataylik. *"Imom Bag'oviy rahmhi "Mashobih" otlig' kitobinda bu hadisni keltirmish: Payg'ambarimiz as. aydi: Tangri tvl. Ismoil payg'ambar as. o'g'lanlarindin Quraysh qabilasini odurdi. Yana Quraysh qabilasidin Xoshim atlig' kishining o'g'lanlarini odurdi. Yana Xashim atlig' kishining o'g'lanlarindin meni o'durdi, chiqardi. Bu ma'nidin otru Payg'ambar as.qa Mustafa at berildi. Mustafa arab tilincha odrulmish temak bolur* – Imom Bag'aviy "Mashobih" degan kitobida quyidagi hadisni keltirgan. Payg'ambarimiz a.s. shunday aytgan ekan: Tangri taolo Ismoil

payg‘ambar o‘g‘illaridan Quraysh qabilasini tanlab oldi. Yana Quraysh qabilasidan Hoshim degan odamning o‘g‘illarini tanlab oldi. Yana o‘sha Hoshim degan odamning o‘g‘illari orasidan meni tanlab olib, o‘rtaga chiqardi. Shu sababdan Payg‘ambar a.s.ga Mustafo ismi berildi. Mustafo – arab tilida tanlab olgan ma‘nosini bildiradi”. Hadisning manbasi (Bag‘oviyning “Mashobih” asari) ishonchli ekani ko‘rinib turibdi.

“Nahj ul-farodis”ning birinchi bobida Muhammad alayhissalomda payg‘ambarlik sifatlarining zohir bo‘lishi va uning dini islom yo‘lidagi faoliyati bayon qilingan. Bobda hadislardan, Bag‘aviyning “Mashobih” asaridan tashqari, shayx Imom Ishoq Quloboziyning “Ta‘rif” kitobidan, Imom Sog‘oniyning “Mashoriq ul-Anvor” asaridan, Imom Abul Muhammad Ispijobiyning “Tafsir”idan, Imom Abul Alayh Ushiyning “Nishob ul-axbor” kitobidan, Shayx Abu Yazid Bustomiy, Abdulloh ibn Ma’sud kabilarning so‘zlaridan foydalangan. Barcha ulamo va fuzalolarning Muhammad a.s.ga tug‘ilgan paytidanoq payg‘ambarlik sifatleri va fazilatlari ato qilinganini bayon qiladilar.

“Nahj ul-farodis” tarixiy asar emas, payg‘ambarimiz a.s. tarixini boshdan-oxirigacha bayon qilinmagan. “Nahj ul-farodis” - agiografik asar, payg‘ambar hayotining eng muhim nuqtalariga e’tibor qaratgan. Jumladan, Olloh Taolo Muhammad a.s.ga payg‘ambarlik sifatini topshirishi, musulmonlikni ilk bor qabul qilgan Xadicha, Ali, Abu Bakr va Zayd to‘g‘risidagi qiziqarli voqealar, payg‘ambar a.s.ning Makkadan Madinaga borishi, uning mo‘jizalari va boshqa ko‘p voqealar “Nahj ul-farodis”ni qiziqarli badiiy asar sifatida yaratishga asos bo‘lgan.

lug‘at

أزداح – *ardah* (NF, 20b 9) (1, 61);

دلو – *dalvi* (chelak): Yana Misirg‘a barur karvanlar ol quzug‘ qatinda qondilar taqi suv almaq uchun dalv iza berdilar (NF, 57a 12) (1, 328);

دبور – *dubur* (panja): Bir tash tushti bashindin kirdi taqi dubrindin chiqti (NF, 22b 3) (1, 344);

جوبراك – *jubrak* (juldur): Ya Aba Hurayra, bu eski jubraklarnikim, ko‘rarsan bu jubraklar jumlası bu adamlarning tonlari erdi (NF, 196b 9) (1, 374);

زھنگ – *zahang* (posox): Xalifanin zahanlarini alib keldilar (NF, 113b 17) (1, 392);

ازاره – *izar* (ishton); Bu arada izari sheshildi (NF, 114a 6) (1, 409);

ياب – *yab* (daryo): Tamug‘ ahli ancha yig‘lag‘aylar kim yuzlari yabtek bolg‘ay, andin song ko‘z yashi kasilgay (NF, 34a 11) (1, 454);

بيكرنجی – *yigranchi*. Payg‘ambar xabar berur, yarliqar, tangri hazratinga dunyadin yigranchirak narsa yo‘q tedi (NF, 196b 15) (1, 524);

كرسان – *karsan*. Taqi ol qo‘y samurdi, andin payg‘ambar aydi: “Ya Ummi Mu‘id evda karsan bar ersa kelturgil” tedi. Ummi-Mu‘id bir karsan kelturdi (NF, 12a 10) (1, 567);

كواج(كفاج) – *kuvach* (kufach): Axsham bolmishta kezin taqi kuvachda bir ancha ta‘am qaldi (NF, 15b 17) (1, 636);

موش – *mush* (muskus): Taqi o‘zinga mush yizig‘lar surtar erdi (NF, 104b 3) (2, 132);

پالان – *palan*. Payg‘ambar alayhi-s-salamning tevasining palani tushti (NF, 61a 5) (2, 210);

سرجه – *sircha* (qaychi): Taqi bir sircha aldilar baqirdin o‘sma uzmak uchun (NF, 80b 13) (2, 292);

سوسمار – *susmar* (kaltakesak): Ya Muhammad, agar bu susmar tilga kelsa, taqi saning payg‘ambarliqiga tanuqluq bersa men taqi iman keltururman tedi (NF, 81b 11) (2, 312);

تريغ – *tarig*: Bizim elda tarig‘din narsa qilurlar (NF, 182a 17) (2, 345);

تارس – *tars* (mahalliy o‘g‘it): Aydilar: “Ya shayx, bu bag‘qa hali besh yuz araba tars karak” tedilar (NF, 124b 3) (2, 347);

چغان – *chag‘an* (chiyabo‘ri): Baqar, bir chag‘an yugru keldi (NF, 197b 16) (1, 512);

جامه‌دان - *chamadan* (jomadon): Ekki kishi kelib bir chamadanni amanat qoztilar (NF, 102b 1) (1, 513);

غالی - *g'ali* (gilam): Sulayman parilarga buyurub bir g'ali toqitmish erdi (NF, 106a 1) (1, 687).

Kamol Ummiyning “Devon”i

Vatanimiz mustaqillikka erishgach, ma'naviy merosimizni o'rganish doirasi ancha kengaydi. Xalqimizni qadimiy qo'lyozma yodgorliklar bilan tanishtirish borasida ham ko'zga ko'rinarli yutuqlarga erishildi. Jumladan, Zardusht, Najmiddin Kubro, Ahmad Yassaviy, Jaloliddin Rumiy, Husayn Boyqaro, Ubaydullaxon (Ubaydiy) va Muhammad Rahimxon – Feruz kabi buyuk bobokalonlarimiz va ularning asarlari bilan tanishish aynan mustaqilligimiz davrlariga to'g'ri keldi.

Yuqorida nomlari keltirilgan allomalarning hayoti va ijodi sobiq sho'ro davrida mavjud bo'lgan taqiqlar sababli yetarlicha o'rganilmadi. Endilikda, mustaqillik va erkin fikrlash sharoitida mustabid tuzum davridagi noto'g'ri talqin va yanglish fikr oqibatlarini to'g'rilash imkoniyatlari yuzaga keldi. O'tgan asrning oxirgi o'n yilligida, nomi ilgari uncha tanish bo'lmagan o'nlab adiblarimiz va ularning ijodi yurtimiz ahliga taqdim qilindi.

Biz adabiy merosini o'rgangan XV asrda yashab o'tgan Kamol Ummiy ham turkiy tilda ijod qilgan adiblarimizdan hisoblanadi. Kamol Ummiy vatanimiz tarixidagi eng ziddiyatli davr bo'lgan XIV asrning oxiri va XV asrning boshlarida bir vaqtlar Jo'ji ulusiga mansub bo'lgan Oltin O'rda muzofotida yashab, ijod etgan. Shu sabab Kamol Ummiyning nomi tarixiy manbalarda ham, bizga ma'lum bo'lgan tazkiralarda ham uchramaydi. Bizda mavjud bo'lgan Kamol Ummiy qalamiga mansub devon (she'riy to'plam, manbaning o'zida risola deb yozilgan) Muhammad Fotih valadi Oxund vali al-Marhum al-Ufoviy lojal Mullo Abdurahmon bin Usmon al-Qorg'oliy tomonidan 1833-yilda bosma (Qozon bosmasi) usulida chop qilingan. Devonda adibning tug'ilgan yurti to'g'risida ma'lumot berilmagan. Shoir she'riyati bilan tanishar

ekanmiz, Ummiyning g'urbatda, o'z yurtidan uzoqda – musofirlikda yashagani ma'lum bo'ladi:

G'aribam, g'urbata galdim elimdan,
Saydi shahrim xarob o'ldi zulmdan. (135-bet)

Yozilish uslubi va tiliga ko'ra, Ummiy she'riyati, shayx ul-mashoyix Ahmad Yassaviy hikmatlarini eslatadi. Tasavvufiy istilohlar va ularga berilgan izohlar shuni ko'rsatadiki, Kamol Ummiy tasavvufiy hol va maqomlardan yaxshi xabardor bo'lgan.

Kamol Ummiyning tilini poetik va eng asosiysi tilshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq qilib chiqargan so'nggi xulosamiz – shoirning vatanini Xorazm deb, uning o'zini esa xorazmlik bo'lgan deb hisoblashga to'la asos bo'ladi. Risolaning hech bir joyida Kamol Ummiy o'zini xorazmlikman deb atamaydi. Biroq, biz mavjud barcha dalillardan foydalangan holda Kamol Ummiyning tug'ilgan yurti Xorazm (Shimoliy Xorazm) bo'lsa kerak, degan farazni ilgari surdik va ushbu farazimizni asoslashga harakat qildik.

Shuningdek, shoirning ismi va adabiy taxallusi xususida o'z mulohazamizni bildirdik. Shoirning ismi borasidagi ma'lumot quyidagi misralarda keltirilgan:

Qullaring kamtaridur Ismo'il,
Na vor Ummiy Kamol esa laqabi.

Turkiy madaniy meros o'zining uzoq va boy tarixiga, mundarijasiga ega. Bu meros istiqlool sharofati bilan keng va ochiq o'rganila boshlanganligi ayni muddao bo'ldi. Turkiy badiiy meros, xususan, o'zbek she'riyatining shakllanishi va taraqqiysida Oltin O'rda xonligida ijod etgan Sayfi Saroiy, Is'hoq Xorazmiy, Qutb Xorazmiy va boshqalarning alohida o'rni bor. Bu va yana qator turkig o'y adiblar sirasida hali nomi unchalik ma'lum bo'lmagan Kamol Ummiy – Ismoil XIV asr oxiri va XV asr boshlarida yashagan. Undan bizgacha 47 varaqdan iborat meros etib kelgan. Risola deb atalgan ushbu manbadan 110 ta g'azal, 5 ta masnaviy va 7 ta murabba' ushbu ijodkorga tegishlidir.

Kamol Ummyning merosi, turkiy xalqlar adabiyoti vakili sifatida shoir ijodidagi asosiy mavzular va obrazlar, badiiy mahorat va til qurilishi masalalari tadqiq qilingan. Devonning yaratilishi va zamonamizga yetib kelishida XIX asr tatar adibi Qorg'oliyning alohida hissasi bor.

Kamol Ummy she'rlari asosan o'g'uz lahjasida, mazmun va uslub jihatidan Ahmad Yassaviy ta'sirotida bitilgan. Bu va boshqa dalillar shoirning asli xorazmlik ekanidan dalolat beradi. Shoir 1413-yilda marsiya yozganligi aytiladi, Qorg'oliy esa, risolani 1833-yilda Qozon shahrida nashr qildirgan.

Shoirning "Dushar", "Etmading", "O'lum vor", "Uchun" kabi qator ma'rifiy she'rlari diqqatga sazovor.

So'yla, ey bulbul, bukun toza gul chog'dir,

Xab bezandi, na ki, sorusi, qizil, og'dir...

misralari adibning tabiat bilan oshno ekanidan darak beradi.

Kamol Ummyning ijodini o'rganish, uning ma'naviy xazinasidan bahramand bo'lish maqsadida muallif tomonidan risola nashr qilingan¹. Unda shoirning she'riy namunalaridan parchalar keltirilgan. Keltirilgan she'rlarda Kamol Ummyning jonli tilini, matnda u qo'llagan so'zlar imkon qadar asl holida berilgan. Matnni o'qishda yuzaga chiqadigan ba'zi qiyinchiliklarni nazarda tutib, risola so'nggida ayrim tushunilishi qiyin bo'lgan so'zlarning lug'ati ilova qilingan.

Kamol Ummy XIV asr turkiy xalqlar adabiyotining vakili sifatida Xorazmda tug'ilib, Oltin O'rda xonligida yashab ijod etgan mutasavvuf shoir hisoblanadi. U mo'g'ullar bosqinidan keyingi davrdagi mavjud ziddiyatlar, musofirlik va xalqning og'ir turmush sharoitlari jarayonida yashadi. Kamol Ummy she'riyat bilan shug'ullanishiga sabab bo'lgan narsalarning barchasi uning asarida aks etib turibdi.

Lug'at

Bisha, bishi, boqi, varta', choh, dun, joh, juz, zarq, zihi (zehi), kox, koh, kudurat, kunj, ko'tah, maosh, nesh (nish), oyin, ol, pesh, pur, resh, riyo, rish,

¹ Матниёзов А. Камол Умий. – Рисола. – Урганч, 2006. – 49 б.

roy, roh, sad, sipar, sipoh, taboh, timor, uluv, uyutmoq, xazoyin, xuffosh, cho‘x, eya, yasoq, o‘d, qahrabo, qur, hasham.

Hofiz Xorazmiyning «Devon»i

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi davlat adabiyot muzeyining xorijiy mamlakatlardagi adabiy merosimizni o‘rganish va to‘plash maqsadida muntazam ravishda olib borgan arxeografik ekspeditsiyalarining birida 1975-yil 26-martdan 26-maygacha Hindiston dorulfununlari, kutubxonalari, davlat arxivlari va muzeylaridagi sharq qo‘lyozmalari xazinalarida o‘tkazildi¹. 1975-yili 18-may kuni Haydarobod shahrining Solorjang muzeyi fondidan №4298 inventar raqami ostida saqlanayotgan “Devon-i Hofiz ba zabon-i turkiy” nomli qo‘lyozma topildi. Muallifning ismi Abdurrahim, taxallusi esa Hofiz ekanligi g‘azallardagi misralardan ma’lum bo‘ladi. Natijada qo‘lyozmaning fotonusxasi Toshkent shahriga keltirildi. Qo‘lyozmadagi varaqlar soni 586 bo‘lib, uning umumiy o‘lchovi 15x26 santimetrdir. Hoshiyasiz faqat matnning o‘lchovi 12x18 santimetr atrofidadir. Har betda, satrlar soni 15 tadan 17 gacha. Qo‘lyozmaning 1, 58, 59-betlari va hoshiyasidagi turli yozuvlar devonga aloqasizdir. 59-forsiy g‘azallar tushirib qoldirildi². 91-forsiy g‘azal tushib qoldirildi³. 671-g‘azaldan so‘ng 674 g‘azal boshlanib ketgan. Bu holatga izoh berilmagan⁴.

Shoirning Xorazmda turkiy tilda she‘r aytgani uning ushbu baytida aks etgan:

Teng bo‘la bilmas edi Hofiz bila Xorazmda,

Turkiy ayta tirilur bo‘lsa bu damda Sanjariy. (993.2,226).

Hofiz Xorazmiyning Xorazmda qadr topmagani, shu sababli shoir Sheroz shahriga borib yashab ijod qilgani quyidagi misralardan ma’lum bo‘ladi:

Hofiz, saning qadringni gar Xorazm ahli bilmasa,

Azm-i Iroq aylab ravon, ohang-i Sheroz etgasan. (689.2,73).

¹ Хоразмий Ҳофиз. Девон. I китоб. – Тошкент, 1981. – 4-бет.

² Хоразмий Ҳофиз. Девон. I китоб. – Тошкент, 1981. – 51-бет.

³ Хоразмий Ҳофиз. Девон. I китоб. – Тошкент, 1981. – 67-бет.

⁴ Хоразмий Ҳофиз. Девон. I китоб. – Тошкент, 1981. – 65-бет.

Hofizg'a navo tegmasa Xorazmda, andin,
Qilg'ay edi ohangi Hijoz ila Sipahon. (775.2,116).

Kech bu Xorazmdin ravon, Hofiz,
Tilar ersang Iroq-u ham Sheroz. (445.1,250).

Hofiz Xorazmiy garchi Sheroz shahrida mashhur shoir Hofiz Sheroziy fors tilida ijod qilgan bo'lsa-da, Hofiz Xorazmiy ham Hofiz taxallusi bilan turkiy tilda g'azal bitishni o'ziga maqsad qilib oladi:

Hofizni ko'runq ushbu zamon turk tilinda,
Gar kechdi esa forsdan ul Hofiz-i Sheroz. (446.1,251).

Lug'at

ajhari porina (Devon:757), ashrxon (D:17), blak (D:538), banof (D:509), bashg'ara (fe'l) (D:924), beshtar (D:556), gandum (D:817), girya (D:738), damyadi bayzo (D:65), darviza (D:137), daroz (D:691), dina (D:757), dirina (D:129), duldul (ot) (D:1049), purpo'sh (D:818), dushina (D:757), jangiy (D:391), joliq (D:809), joma (kiyim) (D:620), Jomos (Jomosp) (D:460), Ilon mohiy (ilon baliq) (D:1011), kajboz (D:1039), kamu besh (D:253), kam-u kost (kam-ko'st) (D:258), karagi (D:718), karro (D:525), kashanda (D:417), kirt (D:473), kuds (D:7), kunjkov. qit'a (2, 291), kur (olov bilan bog'liq) (D:193), kurs (miqdor) (D:69), kuchay (D:956), ko'hli basar (D:411), lavlok (D:539), log' (D:286), maviz (D:430), mamsux (D:124), marg'ul (D:593), miss-i vujud (D:13), movumaniy (manmanlik) (D:521), mushk-i tob (D:745), muqur (D:418), nag (D:61), nagon (D:89), nayiston (D:321), nek-u tar (nektar) (D:856), norasida (D:417), notaroshida (D:977), noshi (D:193), obi tok (may) (D:424), ovang (D:243), onson (oson) (D:479), oq ostak (D:41), pashimon (D:281), peruz (tole') (D:215), pirahan (D:891), pobarjo (D:57), ravzana (D:857), rag'min (D:50), roygon (D:810), rost (parda nomi) (D:74), rubob (musiqasi asbobi) (D:74), rusos (D:499), rusta (shirinlik) (D:101), ro'po'sh (D:615), sabo'y (D:1028), sartezi (D:827), savgand (so'gan baliq) (D:134), siboh (D:123), sinon (D:645), sor qut

(sarqit) (D:906), subton (D:900), subul (D:609), so‘ron (so‘zon) (D:830), so‘g‘alur (fe‘l) (D:11), tayaron (D:326), teli (D:1025), tobanda (D:727), tobishi mahtob (D:892), umsunur (fe‘l) (D:990), unnob (annob) (D:540), xavro (D:1025), xadal (D:588), xushgavor (D:352), xo‘ (D:748), xo‘jastafol (D:600), xo‘sha (D:263), chavgon (D:47), changol (D:689), chatar (fe‘l) (D:928), chosh (D:682), shabafro‘z (D:442), shabdo‘sh (D:551), shang (D:275), shat (D:501), shash (6 soni emas) (D:210), shashdar-i g‘am (D:945), shaq (D:521), shahmot (D:99), shahna (D:864), sheva (D:581), sheri xudoy qanbari (D:218), shimos (D:209), shir (shira) (D:420), shifta (D:259), shona (D:581), shumpoy (D:619), Qaysar-u kay (D:1023), qanchug‘a (D:634), qaton (D:473), qafo (D:751), qiyr (D:368), qirbon (D:49), qor-u qiyr (D:945), qullob (D:892), quroza (D:349), g‘abg‘ab (D:265), g‘azanfar (D:359), g‘amando‘z (D:442), g‘amom (D:661), halvo (D:874), hamxobayi bolin (D:624), harjoy (D:967), hashmolud (D:768), hast (D:641), himom (D:659), holparishon (D:834), humoy (D:1033).

Xulosa qilib aytganda, ushbu asarlarning eski turkiy til, eski o‘zbek adabiy tili rivojidadagi o‘rni va ahamiyati kattadir. Ularning leksikasini o‘rganish, lug‘aviy birliklarini etimologik, genealogik, komponent tahlillarini amalga oshirish, tarqalish arealini belgilash, ma’no taraqqiyotini o‘rganish tilshunosligimizning muhim masalalaridan biridir.

2.3. Mamluk-qipchoq yozma yodgorliklari va xorazm turkchasi manbalari

Mamluk-qipchoq yozma yodgorliklari sirasiga Misr mamluklari saltanatida 250 yil davomida yaratilgan arab-qipchoq lug‘atlari, grammatikaga oid risolalar hamda tarjima asarlari kiradi. Ushbu manbalar qipchoq tillari tarixini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Misrda yaratilgan Mamluk-qipchoq yozma yodgorliklarida qipchoq va o‘g‘uz so‘zlashuv tillarining elementlari aks etgan. Misrga kelib qolgan turkiy tilli mamluklar etnik tarkibiga ko‘ra, qipchoq va o‘g‘uzlardan iborat bo‘lgan.

Mamluklar saltanati (1260-1517) davrida Misrga Oltin Oʻrdaning keng mintaqalaridan qipchoq tilli aholining katta guruhi kirib keladi. Oltin Oʻrda (1269-1459) tarkibida boʻlgan mintaqalardan biri Shimoliy Xorazm (1269-1389) edi. Xorazmlik aksar olim va adiblar Oltin Oʻrda poytaxti Saroy shahrida ijod qilib, nom qozonganlar. Qipchoq va oʻgʻuzlardan iborat boʻlgan Xorazm turklarining Misrga ilk koʻchishi Mamluklar sultoni xorazmlik Sayfiddin al-Muzaffar Kutuz (vaf. 1260) davrida sodir boʻlgan. Jumladan, Sulton Kutuzning 100 minglik armiyasida turkman qoʻshini, qipchoqlardan iborat askarlar guruhi ham boʻlgan.

XIV asr oʻrtalarida Xorazm va Oltin Oʻrdada kechgan ichki nizolar xorazmlik olim va adiblarning Misrga koʻchib kelishiga sabab boʻlgan.

Mamluk-qipchoq yozma yodgorliklari tili, mutaxassislar fikricha, yagona boʻlmagan. Mamluklar saltanatida hukmron qipchoqlar bilan bir qatorda boshqa turkiy qabilalar, asosan, oʻgʻuzlar, turkmanlar qarluq qabilalari ham yashagan. Mamluk-qipchoq yozma yodgorliklari tilida turkiy tillarning uch dialekti mavjud boʻlgan:

- 1) sof qipchoqcha;
- 2) sof oʻgʻuzcha;
- 3) aralash qipchoq-oʻgʻuzcha (Halasi-Kun T.).

Turkiy tillarning oʻrta asrlar davri mamluk-qipchoq yozma yodgorliklari sirasiga birinchi navbatda, Mamluklar saltanatida XIII-XIV asrlarda yaratilgan leksikografik va grammatik asarlar kiradi. Ular Mamluklar davlatida oʻrta asr arab va turk filolog olimlari tomonidan yaratilgan. Ushbu nodir turkiy tillarning qipchoq va oʻgʻuz yodgorliklari ilk qipchoq (eski turkiy) tili fonetik sistemasining tiklanishi hamda qipchoq va oʻgʻuz guruhiga kiruvchi bir qator zamonaviy turkiy tillarning shakllanish va rivojlanish tarixini oʻrganish uchun muhim manbalar hisoblanadi.

Mamluk-qipchoq yozma yodgorliklariga, shu yodgorliklarning xorazm turkchasida yozilgan qoʻlyozma manbalariga bagʻishlangan ilmiy izlanishlar

jahonning yetakchi ilmiy markazlari va oliy ta'lim muassasalarida olib borilmoqda.

Xorazm turkchasi – Xalqaro standartlashtirish tashkilotining dunyo tillari indeksiga ISO 639-3 raqami bilan kiritilgan. Mamluklar davri Misrda yaratilgan xorazm turkchasida yozilgan qo'lyozma manbalar T.Halasi-Kun, A.Najib, E.Fozilov, Aysu Ata, Z.M.Islomov¹ singari turkolog olimlarning ilmiy tadqiqotlarida atroflicha tahlil qilingan.

Bugungi kunda o'zbek tilining shakllanish va rivojlanish tarixini o'rganish maqsadida 1260-1517-yillar oralig'i Misrda hukmronlik qilgan Mamluk sultonlari davrida yaratilgan mamluk-qipchoq yozma yodgorliklarining asosini tashkil qiluvchi xorazm turkchasida yozilgan qo'lyozma manbalarni tadqiq qilish muhim va dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Buning uchun, avvalo, Mamluk-qipchoq yozma yodgorliklarining xorazm turkchasida yozilgan qo'lyozmalari jamlangan holda nashr qilinib, ilmiy muomalaga kiritilishi zarur.

Bizningcha, ushbu ishni ikki bosqichda olib borish maqsadga muvofiqdir. Birinchi bosqichda tanlangan qo'lyozma manbalarning tili qiyosiy tadqiq qilinishi lozim. Dastlab manbalar fonetik jihatdan tahlilga tortiladi. Manbalar arab yozuvi satr osti va usti diakritik belgilari (tanvin) bilan qo'llangani sababli qo'lyozmalardagi so'zlarni nafaqat to'g'ri o'qishga, balki harf va tovush munosabatlarini, pozitiv va postpozitiv o'zgarishlarni aniqlash ham mumkin. Pirovardida manbalarning til xususiyatlarini Oltin O'rda, Qrim va Misrdagi o'g'uz-qipchoq tillaridan farqli tomonlarini tadqiq qilinadi.

¹ Halasi-Kun T. Die mameluk-kipshakischen Sprachstudien und die Handschriften in Stambul // Korosu Csoma Archivum. – Budapest, 1940. – Bd. 3. – Th. 1. – S. 80-83; Наджиб Э. Тюркоязычный памятник XIV века “Гулистан” Сейфи Сараи и его язык. – Алма-Ата: Наука, 1975; Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века: на материале “Хосрау и Ширин” Кутба. – М.: Наука, 1979; Фазылов Э. Староузбекский язык: Хорезмийские памятники XIV века. Т. I-II. – Т.: Фан, 1966-1971; Исламов З.М. Махмуд Замахшарийнинг “Мукаддаму-л-адаб” асарида туркий феъллар таҳлили: Филол. фанлари номзоди дисс. – Т., 1993. – Б. 161; Махмуд Замахшарийнинг “Мукаддаму-л-адаб” асарининг қўлёзма манбалари ва арабча-туркий феъллар сўзлигининг йиғма илмий-танқидий матни (Тошкент қўлёзмалари асосида): Филол. фанлари доктори дисс. – Т., 1998. –Б. 234.

Ikkinchi bosqich 1360-1394-yillar oraligʻida Misrda yozilgan va koʻchirilgan xorazm turkchasidagi qoʻlyozmalarning transkripsion matni tayyorlanib, chop qilinishi lozim.

Natijada Misrda yaratilgan mamluk-qipchoq yozma yodgorliklari manbalarida aks etgan XIV asrlar xorazm turkchasining turkiy tillar tarixida tutgan oʻrnini belgilash imkoni paydo boʻladi. Bu esa, oʻzbek tili tarixini oʻrganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Qolaversa, XIV asrlardagi xorazm turkiy yozma yodgorliklari geografiyasi oʻrganiladi. Bu manbalarning oʻsha davrda yozilgan boshqa turkiy tillardan ayriicha, farqli va oʻxshash jihatlari tadqiq qilinadi.

XIII-XIV asrlar Misr Mamluk-qipchoq yozma yodgorliklarining xorazm turkchasida yozilgan muhim manbalardan ayrimlari quyida keltirilgan:

1. Mahmud ibn Ali al-Xorazmiy. Nahj ul-farodis (1358). – Diniy epik asar. – /Muhammad ibn Husrav Xorazmiy/. – Misr, 1360. – B. 444. – Fond: Istanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Jomi kismı, 879 num.

2. Qutb Xorazmiy. Husrav-u Shirin (1341). – Lirik doston. – /Berka Faqih/. – Iskandariya, 1383. – B. 118. – Qoʻlyozmaning yagona nusxasi. – Fond: Paris Bibliotheque Nationale, Mss. Turcs A.S. 312.

3. Sayfi Saroyi al-Xorazmiy. Guliston-i bit-turkiy. – Epik tarjima asar. – Misr, 1391. – B. 186. – Qoʻlyozmaning yagona nusxasi. – Fond: Academic Library of Leiden in the Netherlands under the number 1355.

4. Sayfi Saroyi al-Xorazmiy. Suhayl va Guldursun. – Liro-epik doston. – Misr, 1394. – Str.164. – Yagona nusxa. – Fond: Oʻzbekiston FA Sharqshunoslik instituti, inv. №311.

5. Mahmud az-Zamaxshariy al-Xorazmiy. Muqaddamat ul-adab. – Arabiy-forsiy-turkiy lugʻat. – A nusxa: / Sivasli Abdülvahid bin Abdülmecit/. – Qohira, 1367. – Fond: Istanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Yenicami kismı, Hatice Turhan yazmasi, 322 num.; B nusxa: / Ahmed bin Muhammed Şems el-Hiyvaki el-Horezmi/. – Qohira, 1394. – B. 149. – Fond: Istanbul Beşirağa Kütüphanesi, 648 num.

Mamluk-qipchoq yozma yodgorliklari sirasiga kiruvchi yana ba'zi muallifi ma'lum yoki noma'lum bo'lgan qo'lyozma manbalar ham borki, ularni xorazmcha manbalar bilan bog'liqligini faqat o'rganish va tadqiq qilish orqaligina aniqlash mumkin:

№	Asar nomi, janri va yaratilgan sanasi	Muallif ismi, nisbasi	Kitobat yili, joyi, kotibi hajmi	saqlanayotgan joyi, fondi va raqami
1	<i>“Kitobu majmu’i tarjumoni turkiy va arabiy va mo’g’o’liy va forisiy”</i> – muallifi noma'lum arabcha-forscha-turkcha-mo'g'ulcha lug'at. 1247 yil	noma'lum	1247 (hijriy) Misr 76 varaq	Academic Library of Leiden in the Netherlands under the number 517 Yagona nusxa
2	<i>“Gulistoni bit-turkiy”</i> fors tilidan nasriy tarjima. 1391 yil	Sayfi Saroyi (Xorazmiy)	1391 (hijriy 793) 186 varaq	Academic Library of Leiden in the Netherlands. Yagona nusxa
3	<i>“Kitobu bulg’at al-mushtof fi lug’at at-turk val-qifchoq”</i> Turkiy-qipchoqcha lug'at. XIV asr	Jamoliddin Abu Muhammad Abdulloh at-Turkiy	XIV asr o'rtalari	Fransiya Paris Bibliotheque Nationale. Yagona nusxa
4	<i>“Kitob fil-fiqh bi lison at-turkiy”</i> Islom huquqiga oid asar. 1421 yildan oldin yaratilgan		1421 (hijriy 824) yildan oldin 420 varaq	Türkiye Millet Kütüphanasi, Feyzullah Efendi kismi, 1046 num., (1051 num.) Yagona nusxa
5	<i>“Munyat il-G’uzot”</i> harbiy sohaga oid asar.		115 varaq	Türkiye Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanasi III. Ahmed kismi, 3468 num. Yagona nusxa
6	<i>“Kitob at-tuxfat uz-zakiyya fil-lug’at it-turkiyya”</i> arabiy-turkiy lug'at va turkiy grammatikaga oid risola. XIV asr	Muallifi noma'lum	XIV asr 90 varaq	Türkiye Istanbul Beyazit Veliyuddin Efendi Kütüphanasi, 3092 num. Yagona nusxa
7	<i>“Kitob ul-idrok li lison il-atrok”</i> turkiy tilga oid asar. 1312 yil	Abu Xayyon Andalusiy	1312 (hijriy) Qohira (Misr)	
8	<i>“Irshod ul-muluk vas-</i>	Berka	1387	Türkiye

	<i>salotin</i> 1387 yil	Faqih	(hijriy 789) Iskandariya (Misr)	Ayasofya Kütüphanasi, 1016 num.
9	<i>“ad-Durrat ul-Mudiya fi lug‘atit-turkiyya”</i>			Tabriz
10	<i>“Iskandarnoma”</i> nasrda yozilgan tarixiy doston.			
11	<i>“Kitob-i majmu‘-i tarjumon-i turkiy va ajami va mo‘g‘aliy”</i> turkiy-arabiy grammatika va lug‘atdan iborat asar. 1343 yil	Halil bin Mahmud Ko‘naviy	1343 Halil bin Mahmud Ko‘naviy	
12	<i>“ash-Shuduri adhaliyya val kitab ul-Ahmadiyya fi lug‘at it-turkiyya”</i>			
13	<i>“Anvar ul-Mudiya”</i>			
14	<i>“Qavoidi lisoni turkiy”</i>			
15	<i>“Kitobi Beylik”</i>			
16	<i>“al-Qavonin ul-kulliya li zabt il-lug‘at it-turkiya”</i> XIV-XV asrlar oralig‘i		XIV-XV asrlar oralig‘i	

2.4. O‘zbek shevalari: substrat qatlam.

O‘zbek tili o‘tmishda yaqin aloqada bo‘lgan eroniy tillardan biri qadimiy xorazmiy tilidir. Qadimiy xorazm tili va qadimgi Xorazm yozuvi O‘rta Osiyo xalqlari tarixida ma’lum rol o‘ynagan. Ammo, qadimiy xorazmiy tili va eroniy til xarakterida bo‘lgan qadimiy xorazm tili, uning turkiy tillarga ta’sirini, undan o‘zbek tili leksikasiga kirib qolgan elementlar fanda deyarli o‘rganilgan emas. Ammo, o‘zbek tili leksikasida, ayniqsa, xalq shevalari lug‘at tarkibida bu tilning ayrim elementlari saqlangan¹.

Ma’lumki, VI-VIII asrlarda Markaziy Osiyoga kelib o‘rnashgan turkiy qabilalarning tillari mahalliy qadimgi eroniy tilli xalqlarning tillari bilan qo‘shiluv yoki aralashuvi natijasida, keyinchalik eski o‘zbek va yangi uyg‘ur tillarini shakllanishiga asos bo‘lgan chig‘atoy adabiy tili hosil bo‘lgan. O‘zbek va yangi uyg‘ur tillari turkiy tillarning xorazmiylar, so‘g‘diylar, baqtriyaliklar,

¹ Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: “Фан” нашриёти, 1981. – Б. 95.

saklar va boshqa eroniy xalqlarning tillari bilan o‘zaro munosabati natijasida yuzaga kelgan¹.

V.V.Bartoldga ko‘ra, xorazmiylar XI asrda ham boshqa eroniy xalqlar uchun tushunarsiz bo‘lgan va keyinchalik Xorazmning asta-sekin turkiylasha boshlashi oqibatida muomaladan chiqib ketgan o‘z lahjasida yozishda va so‘zlashishda davom etganlar². Uning fikricha, bu til oqibatda forsiy til emas, balki turkiy til ta’sirida muomaladan chiqqan. Xorazm tilining qoldiqlari, shubhasiz faqat xivaliklar va turkmanlarda saqlanib qolgan sun’iy sug‘orish tizimi sohasiga oid ba’zi (*arna* – katta kanal, *yob* – kichik kanal) terminlar hisoblanadi³. V.V.Bartold, xorazm tilida yozilgan na badiiy yodgorliklar, na hujjatlarni bizgacha etib kelmaganini afsus bilan yozgan edi⁴.

A.N.Samoylovichning ta’kidlashicha, “Xorazmda qadimdan yashagan va eroniy xalqlarga mansub bo‘lgan qadimgi xorazmliklar, manbalarning guvohlik berishicha, XIII asrga kelib, o‘z tillarini yo‘qotganlar va o‘g‘uzlar bilan aralashib ketganlar”⁵. Binobarin, bu holat o‘g‘uz tipidagi tillarda va o‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasida xorazmiy asosga ega so‘zlar saqlanib qolganligi mumkin degan xulosaga kelishga undaydi. Holbuki, XI asrdayoq, Mahmud Qoshg‘ariy: “O‘g‘uzlar forslar bilan juda aralashib ketganlari uchun bir qancha turkcha so‘zlarni unutib, ularning o‘rniga forsha so‘zlarni qo‘llaydilar” deb yozgan edi (DLT I, 106). Bizningcha, matndagi “forslar” so‘zini “eroniy xalqlar” ma’nosida tushunish kerak. Xorazmiylar dastlab, o‘g‘uzlar, keyinchalik boshqa turkiy qabilalar bilan aralashib ketganligi uchun ularning tiliga “xorazm turkchasi” sifatida qaralgan. XV asrda Alisher Navoiy “xorazmiycha turkiy til” deganda o‘sha davr xorazm tili, shevasini nazarda tutgan⁶.

¹ Народы мира, т. I: Народы Средней Азии и Казахстана. – Москва, 1962. – С. 115-116.

² Бартольд В.В. Сочинения, т. II. ч. I. – М.: 1963. – С. 193.

³ Бартольд В.В. Сочинения, т. II. ч. I. – М.: 1963. – С. 122.

⁴ Бартольд В.В. Сочинения, т. II. ч. I. – М.: 1963. – С. 459.

⁵ Самойлович А.Н. Очерки по истории туркменской литературы. – Сб. «Туркмения», I. – 1929. – С. 133.

⁶ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Тошкент, 9-бет; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. – Т. III. – Тошкент: «Фан» нашриёти, 1984. – Б. 415.

Yuz yillar davomida kechgan Xorazmni turkiylashish jarayoni xorazm tilini bosqichma-bosqich O'rta Osiyo turkiy tillari bilan aralashib ketishiga olib keldi. Bu jarayon XV asrga kelib nihoyasiga yetadi¹.

Akademik Sh.Shoabdurahmonov o'zbek dialektologiyasida hal qilinishi kerak bo'lgan ishlarning asosiylaridan biri sifatida o'zbek shevalarining shakllanish tarixida qardosh va qardosh bo'lmagan tillar elementining ishtiroki va ular orasidagi til munosabatlarini aniqlash deb ta'kidlagan edi. Dialektolog olim bu borada, jumladan shunday degan edi: «O'zbek tilining barcha sheva va lahjalarida turkiy qabila tillariga xos xususiyatlar bilan bir qatorda turkiy bo'lmagan tillarda so'zlashuvchi etnik elementlarning ham ta'siri bordir. Mana shu ikki asosiy faktor o'zbek xalqining shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynab, o'zbek shevalarini rang-barang bo'lishiga olib keldi»².

Xorazm shevalarini o'rgangan tadqiqotchilar, xorazm tiliga oid ba'zi so'zlar substrat qatlam sifatida o'zbek tilida va xorazm shevalarida, shuningdek vo'ha toponimiyasida saqlanganib qolganligini ta'kidlaydilar. Professor F.Abdullayev o'zining xorazm shevalariga bag'ishlangan ishlarida, bu mavzuga bir necha marotaba e'tibor qaratgan edi. Xususan, F.Abdullayev, «O'tmishda Xorazm hududida turli-tuman etnik guruhlarining mavjud bo'lishi, mahalliy aholining antropologik tipida, urf-odatida, shuningdek tilida ham ma'lum iz qoldirishi kerak edi. Sheva leksikasida bu hodisa yaqqol ko'rinadi. Xorazm shevalarida arab va tojik tillariga aloqador bo'lgan shunday leksik elementlar borki, ular markaziy o'zbek shevalaridagi arab-tojik leksik qatlamidan farq qiladi. Bundan tashqari, xorazm shevalarining leksikasi hozircha bizga uncha aniq bo'lmagan leksik qatlamga ham egadir, bunday so'zlar qadimgi xorazmliklar tilidan kirib qolgan»³, deb ta'kidlaydi. Olim, xorazm shevalari leksikasida anchagina so'zlar borki, ularning asli manbasi hozircha aniq emas, deb misol tariqasida bir qancha so'zlarni keltiradi: *yap*, *arna* (anhor), *pət'k*

¹ Хорезмийский язык. Иранские языки народов Средней Азии. – В кн.: Народы мира. Т. I. Народы Средней Азии и Казахстана. – М., 1962. – С. 140.

² Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: «Фан», 1971. – Б. 391.

³ Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг хоразм шевалари, I. – Тошкент, 1961. – Б. 236.

(ship), *tələk* (boloxona), *payyr* (xamirturush), *ədən* (poygoh), *dalan* (yo‘lakxona), *xaraz* (tegirmon), *lab‘r* (changak)¹. U bu so‘zlarni shevalarga qadimgi xorazmliklar tilidan kirgan bo‘lsa kerak deb fikr bildiradi.

Professor F.Abdullayevdan keyin xorazm shevalarini tekshirgan deyarli barcha tadqiqotchilar bu mavzuga u yoki bu darajada fikr bildirib o‘tganlar. O.Madrahimov o‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasiga bag‘ishlangan tadqiqot ishida shunday yozadi: «Qadimgi xorazmliklar va so‘ngroq tojiklar bilan turkiy qabila – urug‘larning o‘zaro tarixiy-madaniy va tarixiy-etnografik munosabatlari nihoyat darajada murakkab va deyarli hech ishlanmagan sohadir, mahalliy shevalardagi qadimgi xorazm tili leksikasidan o‘tib qolgan leksik elementlar haqidagi aytilgan fikrlar ham ko‘pincha faraz, taxmin xarakteriga ega bo‘lib, masalani tugal hal etishdan uzoqdadir»².

Tadqiqotchi Y.Jumanazarov, qadimgi Xorazm qabilalarining izi butunlay yo‘q bo‘lib ketmaganligini, hozirgi Xorazm aholisi nutqida qadimgi xorazm qabilalarining ko‘pgina so‘zlari saqlanib qolganligini yozadi³.

Qoraqalpog‘istondagi o‘zbek shevalarini o‘rgangan tadqiqotchilarning ishlarida ham xorazm tili bo‘yicha qaydlar uchraydi. Jumladan, A.Ishaev o‘zining tadqiqotlarida Qoraqalpog‘istondagi o‘zbek shevalarida qadimgi xorazm tiliga oid leksik qatlam mavjudligini ta’kidlaydi⁴. E. O‘rozov janubiy Qoraqalpog‘istondagi o‘zbek shevalariga oid monografiyasida «Xorazm shevalarida, shuningdek, Qoraqalpog‘istondagi o‘zbek shevalarida va qoraqalpoq tilida qadimgi eron elementlari va tojik-fors tillariga oid so‘zlar uchraydi...» deb qayd qiladi⁵.

Xorazm tiliga oid so‘zlar voha toponimiyasi va folklorida ham saqlanib qolgan. Toponimist Z.Do‘simov «...Xorazm shevalari leksikasini, xususan,

¹ Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг хоразм шевалари, I. – Тошкент, 1961. – 141-бет.

² Мадрахимов О. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси. – Тошкент: «Фан», 1973. – 49-бет.

³ Жуманазаров Ю. Ўзбек адабий тилининг жанубий Хоразм диалекти. – Тошкент: «Фан», 1971. – 11-бет.

⁴ Ишаев А. Манғит шеvasи лексикаси тарихидан // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – 1960. – №5. – 64-67 В.; Ишаев А. Из лексики узбекских говоров Каракалпакии // Вопросы тюркологии. – Т., 1965. – С. 116.

⁵ Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: «Фан», 1978. – 70-бет.

uning toponimiyasini kuzatish mazkur shevada qadimgi xorazmiy tili elementlari saqlanib qolganligini ko'rsatdi» deb ta'kidlaydi¹.

Xorazm dostonlarini tadqiq etgan folklorshunos olim S.Ro'zimboyev «Janubiy Xorazm doston ijrochilarining nutqida qadimgi xorazmiy tiliga oid ba'zi xorazmiy so'zlar uchraydi» deb fikr bildiradi².

Tadqiqotchi D.Yo'ldoshev «...Xorazm shevalarida substrat qatlam deganda XIV asrlargacha iste'molda bo'lgan, keyinchalik turkiy tilning to'la g'alabasi sabab o'lik tilga aylangan xorazmiy tilidan «meros» so'zlarni tushunamiz», deb hisoblaydi va xorazm shevalari tadqiqotchilarining asosiy ishi sifatida «xorazmiy tilidan qolgan deb bilishimiz mumkin bo'lgan so'zlarni etimologik izohlash va ularni xorazmiy so'zlari ekanligini isbotlashga qaratilgan»ligini ta'kidlaydi³.

Professor O.Madrahimov Xiva shevasiga oid ishida bu sheva leksikasidagi eron tillari guruhiga mansub so'zlar haqida quyidagicha fikr bildirgan edi: «...Tarixiy manbalarining guvohlik berishicha, Xorazmda XIII asrgacha ikki tillilik – xorazmiy va turkiy davom etib kelgan. XIV asrga kelib qadim xorazmiylar etnik turkum sifatida tarix sahnasidan o'chib ketadi. Ularning so'z boyligi esa mahalliy xalq tiliga, asosan o'g'uz tiliga singib qolgan. Biroq bu so'zlarning qaysi biri fors-tojik tiliga, qaysi birisi qadimgi xorazmiylar tiliga mansub ekanligini aniqlash uchun maxsus ilmiy-tadqiqot olib borish kerak»⁴.

Tilning lug'at tarkibini tarixiy-etimologik, ya'ni so'zlarning genetik manbalariga ko'ra tahlil qilish o'zbek xalqi tilining o'tmishda qanday qardosh tillar, shuningdek, qardosh bo'lmagan chet tillar bilan aloqada va hamkorlikda bo'lganini, bu tilda qaysi tillarning ta'siri mavjudligini aniqlashga ham

¹ Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: «Фан», 1985. – 11-бет.

² Рузимбаев С. Специфика, типология и поэтика хорезмских дастанов. – АДД. – Ташкент, 1990. – С. 41.

³ Йўлдошев Д. Хоразм шеваларида субстрат қатламга мансуб баъзи сўзлар ҳақида. – Филологик тадқиқотлар. – Мақолалар тўплами. – Урганч, 2004. – 23-25 Б.

⁴ Мадрахимов О. Ўзбек тили ўғуз лаҳжасининг Хива шеваси. – Урганч: «Хоразм», 1999. – 17-18-бетлар.

ko‘maklashadi¹. Bu borada ayniqsa, dialekt va sheva materiallarini tadqiq qilish katta natija berishi mumkin.

Tilshunos olim E.Begmatovning ta’kidlashicha, “turkiy urug‘ va qabilalar tili juda qadimiy davrlarda O‘rta Osiyoda azaldan yashab kelgan “eroniy tillar” bilan aloqada bo‘lgan. O‘rta Osiyoda, jumladan hozirgi O‘zbekiston hududida yashovchi xalq eroniy tillar guruhiga kiruvchi mahalliy til lahjalarida gaplashgan. Bu eroniy urug‘-qabilalar, xalqlar – so‘g‘dlar, saklar, massagetlar, baktiryalilar, parfiyanlar, parkaniylar, xorazmiylar va boshqalarning tili bo‘lgan².

R.Yo‘ldoshev: “Qadimgi xorazmiy tili O‘rta Osiyo xalqlari tillarida muayyan darajada o‘z izini qoldirgan. Xorazmiy tiliga mansub deb hisoblanadigan ko‘pchilik so‘zlarning fors-tojik tilida ham uchrashini bu tillarning bir oilaga mansubligi bilan izohlash kerak” deb hisoblaydi³.

¹ Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: “Фан” нашриёти, 1981. – Б. 56.

² О‘sha manba. –Б. 56.

³ Йўлдошев Р. Беруний – тилшунос. – Урганч, УрДУ нашри, 2011. – Б. 18.

XULOSA

O'zbek tili o'zining shakllanishi va rivojlanishi davrlarida bir qancha bosqichlarni bosib o'tgan boy tarixga ega turkiy tillar sirasiga kiradi. Ushbu monografiyada o'zbek tilining shakllanish davri miloddan oldingi II mingyillikning o'rtalaridan boshlanishi tilga olinadi. Tarixan O'zbekiston hududida yashagan qadimgi xalqlar, urug' va qabilalarning o'zaro muloqoti turlicha tillarda bo'lgan. Bu xalqlar tillaridan ba'zilar endilikda "o'lik til" hisoblanadi. Ona Vatanimiz o'zining shonli tarixi davomida hamisha o'zga yurt vakillarini o'zining jozibasi bilan jalb qilib kelgan. Xalqlarning buyuk ko'chishi jarayonlari bizning ota-bobolarimizni Old Osiyo, Ural va Volga bo'ylariga borib o'z madaniyati va til unsurlarini boshqa xalqlar madaniyati va tili bilan aralashib ketishiga sabab bo'lgan bo'lsa, ba'zi hollarda ayrim xalqlar va qabilalar Markaziy Osiyoda muqim yashab qolganlar. O'zbek tili ajdodlarimizning tili bo'lmish qadimgi turkiy tilning munosib davomchisidir. Turon zaminda yashagan turkiy qavmlar, jumladan, o'zbeklar ham tarixan ijod bilan, ilm-fan bilan shug'ullanib kelganlar. Xalq og'zaki ijodi namunalarini yaratib, adabiy asarlar ijod qilgan, qomusiy lug'atlar tuzgan. Ushbu boy merosni o'rganish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan hisoblanadi. O'zbek tilining shakllanish tarixini mutaxassislar bir necha davrlarga bo'lib o'rganganlar. O'zbek tilining rivojlanishini ham bir qancha bosqichlarda tadqiq qilingan. Qo'lingizdagi ushbu asar o'zbek tilining shakllanishi va rivojlanishini tarixan ma'lum bir lingvogeografik hudud ko'lamida o'rganish yo'lida bir tajriba xolos. Maqsad o'zbek tilining shakllanishi va rivojlanishi davrlarini olis tarix qatlarida pinhon yotgan qatlamlarini yuzaga chiqarishdan iborat. Shu ma'noda tarixan Xorazm lingvogeografik hududi doirasida Quyi Amudaryo, Orolbo'yi mintaqalarida miloddan oldingi davrlardan milodning XV asrigacha bo'lgan muddatda muomalada bo'lgan turkiy til va lahjalar, Qoraxoniylar va Xorazmshohlar saltanatida, keyinchalik Jo'ji ulusi va Oltin O'rdada yaratilgan asarlar til xususiyatlari tahlil qilindi. Xorazm hududida yashagan aholi vakillarining uzoq vaqt davomida Bulg'or turklari bilan iqtisodiy, madaniy va diniy sohalarda olib

borgan o‘zaro aloqalari natijasida, Xorazm turklarining bulg‘or tiliga ko‘rsatgan ta’siri, zamonaviy chuvash tili va o‘zbek tilining xorazm shevalari hamda o‘g‘uz lahjasi lug‘at materiallarini qiyoslash asosida o‘z isbotini topdi.

O‘zbek xalqi, uning tili, o‘zbek etnonimi borasida qo‘lyozma manbalarda bayon qilingan ma’lumotlardan keng foydalanildi. Jumladan, “O‘zbekxon” ism emas, balki laqab ekanligi, “o‘zbek” nomi bu – xalq nomi bo‘lib, ilk bora Jo‘ji ulusidagi musulmon aholiga nisbat berilganligi ma’lumotlardan ayon bo‘ladi. Mo‘g‘ullar bosqinidan so‘ng Shimoliy Xorazm Jo‘ji ulusi tarkibida Bulg‘or va Qrim mintaqalari bilan birga Oltin O‘rda qulaguniga qadar bo‘ladi. Shu davrda xorazmlik adiblar tomonidan yaratilgan o‘nlagan badiiy asarlarning tili o‘sha hududlarda o‘z davrining adabiy tilini ifoda qilgan. Bu davr Qoraxoniylar adabiy tili va Chig‘atoy adabiy tili yoki eski o‘zbek tili orasidagi qariyb uch asrni qamrab oladi. Shartli ravishda qarluq-xorazm tili (davri) deb umumiy nom bilan atalgan bu til va til modifikatsiyalari o‘zbek tilining taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi. Qarluq-xorazm tilidan so‘ng Chig‘atoy adabiy tili o‘zbek va uyg‘ur tillarini taraqqiy topishiga olib keldi.

O‘zbek tili tarixini o‘rganishda Xorazm sheva materiallari juda asqotadi. Chunki, sheva lug‘at tarkibi bir qancha lug‘aviy qatlamlarni, arxaik, substrat so‘zlarni o‘z bag‘rida yashirib yotgan bo‘lishi mumkin. O‘zbek tilining xorazm shevalari, o‘g‘uz dialekti lug‘at tarkibini o‘rganish davomida ba’zi so‘zlar ming yillik tarixga ega ekanligining guvohi bo‘lamiz. Ayrim so‘zlarning substrat sifatida saqlanib qolgani ko‘zga tashlanadi. Shunday so‘zlar borki, o‘zbek tilining shakllanish va rivojlanish davrlarida bir necha asr davomida o‘z davri adabiy tilida iste’molda bo‘lgan, lekin til rivojining keyingi bosqichlarida qo‘llanish doirasi toraygan yoki butunlay iste’moldan chiqqan. Monografiyaning so‘nggida o‘zbek tilining xorazm shevalari xarakteristikasi, unda saqlanib qolgan substrat qatlam masalalari sheva materiallari asosida keltirilgan.

O‘zbek tilining shakllanishi va rivojlanishi tarixini birlamchi manbalar asosida o‘rganish tilshunosligimizning dolzarb masalalaridan biri. Bu borada ilmiy ma’lumotlarga asoslangan turli faraz va taxminlar kuzatilishi tabiiy.

Tilshunoslarimiz tarafidan eng so‘nggi aniqlangan manbalar, teran tadqiqotlar asosida o‘zbek tili tarixiga oid darsliklar yaratilishi, o‘quv qo‘llanmalari tuzish, kitob va risolalar chop qilinishi bugungi kunning talabidir.

Jonajon ona tilimizning shakllanishi va rivojlanishi tarixini tadqiq va targ‘ib qilish – o‘zbek tilining taraqqiyotiga xizmat qilishi shubhasizdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Afaq Məmmədova. Xarəzmin türkcələşməsi və xarəzm türkcəsində yazılan əsərlər // Filologiya məsələləri, №1. – Bakı: “Elm və təhsil”, 2020. - S. 74-88.
2. Altheim 1948 – *Altheim F.* Hunnische Runen. – Halle, 1948.–.
3. Altheim 1959 – *Altheim F.* Geschichte der Hunnen, Bd. I. – Berlin, 1959. – P. 268–289.
4. Argunşah M. Harezm türkçesiyle Yapılan Kur'an Çevirisinin Beş Nüshası. Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. (Yayım aşamasında) 2019.
5. Ayşe Şeker. Nehcü'l-Ferâdis'in Kazan Nüshası Üzerine // Rumeli De Journal of Language and Literature Studies, Special Issue 4 (August), 2018. - S. 192-196.
6. Aysu Ata. Nehcü'l-Ferâdis. Uşmağların Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu). III. Dizin-Sözlük, Ankara: TDK Yayınları: 518. – 1998.
7. Aysu Ata. Receb Toparlı, Mu'inü'l-Mürid, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 15, Erzurum 1988, LXXII+287s. // S. 389-406.
8. Bailey H.W. Dictionary of Khotan Saka. Cambridge-London-New York-Melbourne, 1979.
9. Benzing J, Yüce N. Chwaresmische Wörter und Sätze aus einer choresmitürkischen Handschrift der Muqaddamat al-adab // Zeitschrift der Deutschen Morgenlandische, №135. – 1985. – s. 92-103.
10. Benzing J. Chwaresmischer Wortindex (mit einer Einleitung von H. Humbach). Wiesbaden, 1983.
11. Benzing J. Das chwaresmische Sprachmaterial einer Handschrift der “Muqaddimat ul-adab” von Zamaxşari. –Wiesbaden, 1968.
12. Blochet, E. Catalogue des manuscrits turcs, II, Paris, 1933.

13. Brockelmann C. Geschichte der Arabischen Litteratur von Carl Brockelmann. Band I. – Weimar, Verlag von Emil Felber, 1898. – S. 528; Band II. – Berlin, Verlag von Emil Felber, 1902. – 714 pp.
14. Boboyorov Gʻ. Oʻzbek tili tarixi – I (Eng eski chogʻlari). – Toshkent: “Fan”, 2022. – 176 b.
15. Dehxudo A.A. Lugʻatnoma. – Tehron, 1347. – S. 277.
16. Handbuch der Orientalistik. Herausgegeben von B. Spuler. 1. Abteilung: der Nahe und der Mittlere Osten. Vierter Band. Iranistik. Erste Abschnitt: Linguistik, mit Beiträgen von Karl Hoffmann, W.B.Henning, H.W. Bailey, G. Morgenstierne, W. Lentz. Leiden-Köln, 1958.
17. Henning W.B. A Fragment of a Khwarezmian Dictionary, edited by D.N. MacKenzie. London, 1971.
18. Henning W.B. Mitteliranisch. – Handbuch der Orientalistik. 1. Abteilung. 4. Bd: Iranistik, 1. Abschnitt: Linguistik. – Leiden-Köln, 1958. – S. 25-27.
19. Henning W.B. The Khwaresmian Language. – Zeki Velidi Togan»a Armağan. Istanbul, 1955 (=Henn. SP II, 485-500).
20. Henning W.B. Zoraster: Politician or Witch-Doctor? London, 1951.
21. Hommel F. Ethnologie und Geographie des alten Orients. – München, 1926. – 21 p.
22. Humbach H. Choresmian. – Compendium Linguarum Iranicarum / Hrsg. von R.Schmitt. – Wiesbaden: Reichert, 1989. – P. 193-203.
23. Livshits, Vladimir A. Источники хорезмийской письменности // Zur lichten Heimat. Studien zu Manichäismus, Iranistik und Zentralasienkunde im Gedenken an Werner Sunderman. – Wiesbaden: Harrassowitz, 2017. – C. 305-318.
24. MacKenzie D.N. The Khwarezmian element in the *Qunyat al-munya*. / Arabic Text Translated by H.Amarat and D.N.MacKenzie. – London, 1990. – 195 pp.

25. MacKenzie D.N. The Khwarezmian Glossary. – Bulletin of the School of Oriental and African Studies, I – 1970, vol. 33, pt 3; II, – 1971, vol. 34, pt 1; III – 1971, vol. 34, pt 3; IV – 1971, vol. 34, pt 4; V – 1972, vol. 35, pt 1.
26. MacKenzie D.N. The Khwarezmian element in the *Qunyat al-munya*. / Arabic Text Translated by H. Amarat and D.N. MacKenzie. – London, 1990. – 195 pp.
27. Nalbant, M.V. – Demirel E.S. “Nehcü’l-Ferâdîs’teki Ayet Tercümeleri ve Bunların Harezmi Türkçesi Kur’an Tercümeleriyle Karşılaştırılması Üzerine”. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. (2015) Cilt 12, S. 2, s. 131-173.
28. Nemeth J. Probleme der türkischen Urzeit: *Analecta Orientalia Memoriae Alexandri Csoma de Körös Dicata*. – Bibliotheca Orientalis Hungarica V. – Budapestini, 1942-1947. – 57-102 s.
29. Prof. Qazi Alim Junus. Ozbek lahçalarını tasnifda bir taçriba. – Toşkent: “Ozdavnaşr”, 1935. – 66 b.
30. Rezaei, M. Hârezm Türkçesiyle yazılan bir Kur’an tercümesi (Meşhed-i Âstân-i Quds-i Razavî nüshası), TEKE (Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi), 5(3), 2016. 1094-1113.
31. Rusca-türkçe/Türkçe-rusca sözlük. – İstanbul, 1994.
32. Sachau E. *Chronologic Orientalischer volker von Albiruni*. / Herausgegeben von Dr. Edward Sachau. – Leipzig, 1878. – S. 464.
33. Sağol Yüksekaya, G. Harezmi Türkçesi ve Harezmi Türkçesi ile Yazılan Eserler, 5, Yeni Türkiye Yay., 2002. - S. 804-813.
34. Sağol Yüksekaya, G. Nehcü’l-Ferâdîs: İlk İki Bap (Giriş-Tenkitli Metin-Sözlük, Dizin, Arapça İbareler), Basılmamış Doçentlik Çalışması. 1998.
35. Sağol, G. An Inter-Linear Translation of the Qur’an Into Khwarazm Turkish. Introduction, Text, Glossary and Facsimile. Part I: Introduction and Text, Harvard, 1993, XL – 369 s.; Part II: Glossary. Harvard, 1995, XXIII – 310 s., Part III: Facsimile of the MS Süleymaniye Library Hekimoğlu Ali Pasa No.

2; Section One: 1b-300b. Harvard, 1996, 229 s.; Section Two: 301a-587b. Harvard, 1996, s. 303-594.

36. Sağol, G. An Inter-Linear Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish. Facsimile of the MS Suleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Pasa No. 2; Section One: 1b-300b. III, Harvard University The Departament of Near Eastern Languages and Civilizations. 1996.

37. Sağol, G. An Inter-Linear Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish. Introduction, Text, Glossary and Facsimile. Part I: Introduction and Text, Harvard, 1993, XL – 369 s.; Part II: Glossary. Harvard, 1995, XXIII – 310 s., Part III: Facsimile of the MS Süleymaniye Library Hekimoğlu Ali Pasa No. 2; Section One: 1b-300b. Harvard, 1996, 229 s.; Section Two: 301a-587b. Harvard, 1996, s. 303-594.

38. Sağol, G. An Inter-Linear Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish. Facsimile of the MS Suleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Pasa No. 2; Section One: 1b-300b. III, Harvard University The Departament of Near Eastern Languages and Civilizations. 1996.

39. Sağol, G. An Inter-Linear Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish. Facsimile of the MS Suleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Pasa No. 2; Section two: 301a-587b. III, Harvard University The Departament of Near Eastern Languages and Civilizations. 1999.

40. Sağol, G. Harezmi türkçesi satır arası Kur'an tercümesi, giriş-metin-sözlük, Yayımlanmamış Doctora tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. 1993.

41. Samadi M. Das chwaresmische Verbum. Wiesbaden, 1986.

42. Sertkaya O.F. Horezm Türkçesi ile yazılan Kur'ân tercümesinin Meşhed nüshasında Hz. Süleyman'ın atları. JOTS (Journal of old Turkic Studies), 2(2), 2018. 50-69+9 sayfa tıpkıbasım.

43. Sertkaya O.F. Horezm Türkçesi ile yazılan Kur'ân tercümesinin Meşhed nüshasında Hz. Mûsâ ve Deccâl hikâyeler. JOTS (Journal of old Turkic Studies), 3(1), 2019. 91-121+16 sayfa tıpkıbasım.

44. Şimşek, Y. Harezmi Türkçesi Kur'ân Tercümesi (Meşhed nüshası [293 No] giriş-metin-dizin), 2 cilt. Ankara: Akçağ yayıları, 2019.
45. Şimşek, Y. ve Sertkaya O.F. Harezmi Türkçesi ile yapılan Kur'ân tercümelerinden Meşhed nüshası üzerine ilk bilgiler I. TEKE (Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi), 4(4), 2015. 1382-1412.
46. Sanoiy Bobojon. Ma'orif ul-nasab. – qo'lyozma. – 41b varaq.
47. Togan Z.V. Horezm kültürü Vesikalari. Kısım I: Horezmce tercümeli Muqaddimat al-Adab (Documents on Khorezmian Culture. Part I. Muqaddimat al-adab, with the Translation in Khorezmian). – Istanbul, 1951. – 532 s.
48. Togan Z.V. Hwarezmische Sätze in einem arabischen Fiqh-Werke // Islamica III. – Lipsiae, 1927. – Seite 190-213.
49. Togan Z.V. Xarezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler // Türkiyat Mecmuası II. - Anqara, 1928. - S. 315-345.
50. Togan Z.V. Zimahşerî'nin doğu türkçesi ile 'Mukaddimetü'l-edeb'i // Türkiyat Mecmuası, XIV. – Istanbul, 1965. – S. 81-92.
51. W.Bartold. Eine Zamahşari-Handschrift mit alttürkischen Glossaren // "Islamica", vol. 2. – Leipzig, 1926-1927.
52. Yüce N. Chwaresmische Wörter und Sätze aus einer choresm türkischen Handschrift der Muqaddimat al-Adab. – Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Band 135. Heft 1. – Stuttgart, 1985. –S. 92-104.
53. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка, том I: А-К». – М.-Л.: АН СССР, 1958. – 655 с.
54. Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор, том I. / Отв. ред. акад. И.И.Мещанинов. – М.-Л.: АН СССР, 1949. – 601 с.
55. Абдуллаев Ф. Замахшарийнинг «Муқаддамат ул-адаб» асари ва унинг тили ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Тошкент, 1978. – № 4.
56. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. – Тошкент: Фан, 1978. – 144 б.

57. Абдуллаев Ф. Фонетика хорезмских говоров узбекского языка (Опыт сравнительно-исторического описания хорезмских говоров): Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – Т., 1961. – 58 с.
58. Абдуллаев Ф. Фонетика хорезмских говоров: Опыт монографического описания огузского и кипчакского наречий узбекского языка. – Ташкент: Фан, 1967. – 248 с.
59. Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари, I: Луғат; II: Хоразм шеваларининг таснифи. / I қисмининг мас. мух. Ш.Шоабдурахмонов, II қисмининг мас. мух. Т.Ҳ.Салимов. – Тошкент: ЎзССР ФА, 1961. – 347 б.
60. Абдумажидов Ғ.А., Шохназаров Т. Ўзбекистон ССРнинг Давлат тили ҳақидаги қонунига шарҳлар. – Тошкент: Ўзбекистон нашриёти, 1990.
61. Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Тошкент, 1973.
62. Абу Мансур ас-Саолибий. Ажойиб маълумотлар. – Тошкент: Халқ мероси, 1995.
63. Абулғози Баҳодирхон. Шажарайи турк / Нашрга тайёрловчилар: Қ.Муниров, Қ.Маҳмудов. – Тошкент: Чўлпон, 1992. – 192 б.
64. Абуший Ҳасан Ато. Туркий қавмлар тарихи. – Тошкент: «Чўлпон», 1995. – 240 б.
65. Айний С. Бухоро мактублари // Меҳнаткашлар товуши. – 1921 йил, 12 январь.
66. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. – Т. I. – Тошкент, 1983. – 656 б.; Т. II. – 1983. – 643 б; Т. III. – 1984. – 624 б.
67. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Тошкент, 1997. – 300 б.

68. Археология Приаралья, выпуск II. / Отв. ред. С.К.Камалов, В.Н.Ягодин. – Ташкент: Фан, 1984. – 120 с; вып. IV. – Т.: Фан, 1990. – 179 с.
69. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2015.
70. Асланов В.И. “Studia Turcica” // Советская Тюркология. – Баку, 1975. – № 1.
71. Ахмед ибн Фадлан. Путешествия Ибн Фадлана на Волгу. – Ленинград, 1939.
72. Аширбоев С. Қутбнинг «Хусрав ва Ширин» достони ва ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – 24 б.
73. Аширбоев С. Фитрат Замахшарийнинг «Муқаддамат ул-адаб» асари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – №6. – Тошкент, 1996. – Б. 26-28.
74. Ашмарин Н.И. Болгары и чувашы // Известия Общества Археологии, Истории и этнографии. При Императорском Казанском университете. – т. XVIII, вып. 1, 2 и 3. – Казань, 1902.
75. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Москва, 1926.
76. Бартольд В.В. Сочинения. – Том II, часть 1: Общие работы по истории Средней Азии. / Отв. ред. тома Б.Г.Гафуров. – Москва: Издательство Восточной литературы, 1963. – 1020 с.; Том II. – М., 1970. – С; Т. III. – М., 1965. – 711 с.; Т. V. – М., 1968; Том. VIII. – М., 1971. – Том. IX. – М., 1971.
77. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – Издание 2-е, испр. и доп. – Москва: Высшая школа, 1969. – 384 с.
78. Баскаков Н.А. Задачи составления тюркских ареальных исторических диалектологических атласов // Советская Тюркология. – Баку, 1982. – № 3.

79. Баскаков Н.А. Основные теоретические направления в изучении алтайской семьи языков // Советская Тюркология. – Баку, 1970. – № 1.
80. Баскаков Н.А. Тюркские языки. /Отв. ред. Г.Д.Санжеев/. – Москва, изд. Восточной литературы, 1960. – 248 с.
81. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан нашриёти, 1985. – 200 б.
82. Беруний Абу Райҳон. Танланган асарлар. – I том
83. Бируни Абу Рейхан. – Избранные произведения. – Том I: «Памятники минувших поколений». / Пер. и прим. М.А.Салье. – Ташкент: АН УзССР, 1957. – 527 с.; – Том IV: Фармакогнозия в медицине (Китаб ас-Сайдана фи-т-тиб). / Иссл., пер., прим. и указатели У.И.Каримова. – Ташкент: Фан, 1973. – 1120 с.
84. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – В 3-х томах. – Том 1. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1950.
85. Боқирғоний Сулаймон. Боқирғон китоби. – Шеърлар ва достон. –Тошкент: «Ёзувчи», 1991. – 80 б.
86. Боровков А.К. Вопросы классификации узбекских говоров. – Известия АН Узбекской ССР. – 1953. – №5.
87. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тefsира XII-XIII вв. – Москва, 1963.
88. Боровков А.К. Названия растений по бухарскому списку «Мукаддимат ал-адаб» // Тюркская лексикология и лексикография. – 1974. – С. 91–112.
89. Веселовский Н. Очеркъ историко-географическихъ свѣдѣній о Хивинскомъ ханствѣ: отъ древнѣйшихъ временъ до настоящаго. – СПб.: Типографія брат. Пантелеевыхъ, 1877. – 364 с.

90. Волин С.Л. Материалы хорезмийского языка. – Институт восточных рукописей РАН, Архив ученых. – 10 един. хранения, опись 93, дело №1. – 393 лист.
91. Вопросы тюркологии. – Сборник статей. / Отв. ред. В.В.Решетов. – Ташкент: Фан, 1965. – 135 с.
92. Вороновский Д.Г. Рукописи «Кынийат ал-Мунийя» в Собрании АН УзССР. – Известия АН УзССР. – Ташкент, 1955. – №2. – С. 69-74.
93. Высоцкий Н.Ф. Несколько слов о следах употребления у нас фигурного письма. – Известия общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете, том VI, выпуск 2-ой. – Казань, 1888. – С. 3-18.
94. Гарипов Т.М. Понятие общетюркское языковое состояние и вопросы исторического развития кыпчакских языков Урало-Поволжья // Советская Тюркология. – Баку, 1971. – № 2.
95. Григорьев В.В. О скифскомъ народѣ сакахъ. – Историческая монографія. Написанная къ двадцати-пятилѣтнему юбилею Императорскаго русскаго археологическаго общества. – Санкт-Петербургъ, 1871. – 202 с.
96. Григорьев В.В. Россия и Азия. – СПб., 1876.
97. Джидалаев Н.С. К вопросу о языке древних тюрков восточного Кавказа // Советская Тюркология. – Баку, 1971. – № 5.
98. Добродомов И.Г. Из аланского пласта иранских заимствований чувашского языка // Советская Тюркология. – Баку, 1980. – № 2.
99. Добродомов И.Г. Тюркизмы славянских языков как источник сведений по исторической фонетике тюркских языков (соответствие s ~ š) // Советская Тюркология. – Баку, 1971. – № 2.
100. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968. – 98 б.
101. Дониёров Х. Эски ўзбек адабий тили ва қипчоқ диалектлари. – Лекцияларнинг тексти. – Тошкент, 1976. – 139 б.

102. Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране (Историко-этнографический очерк) / Отв. ред. Э.А.Грантовский. – Москва: Наука, 1982. – 133 с.
103. Драчук В. Ёзувлар – ўтмиш сирлари шоҳиди / Сўз боши Б.Рибаков. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1980. – 268 б.
104. Древнетюркский словарь / Под. ред. В.М.Наделяева, Д.М.Насилова, Э.Р.Тенишева, А.М.Щербака. – Ленинград: “Наука”, 1969.
105. Дусимов З. Историко-лингвистический анализ топонимии Хорезма: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – Т., 1986. – 48 с.
106. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – / Мас. мух. ф.ф.д., проф. А.П.Ҳожиёв. – Тошкент: Фан, 1985. – 104 б.
107. Дыбо А.В. Лингвистические контакты ранних тюрков. – Лексический фонд: Пратюркский период. – Москва: Восточная литература, 2007. – 222 с.
108. Жумаев А.Ғ. XV аср ўзбек номалари тили лексикасининг қиёсий таҳлили: Филология фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 1994. – 25 с.
109. Жуманазаров Ю. Жанубий Хоразм диалекти ва ўзбек адабий тили. – Тошкент, 1971.
110. Замахшарий Маҳмуд. Муқаддамат ул-адаб. – Феъллар боби / Таржимон ва нашрга тайёрловчи З.Исломов. – Тошкент: Тошкент Ислом университети, 2003. – Сўз боши – 31 б.; Луғат қисми 886 б.
111. Замахшарий Маҳмуд. Муқаддимат ул-адаб. – I-жилд. – Исмлар боби / Нашрга тайёрловчилар А.Д.Ўразбоев, А.Р.Матниёзов, Л.Ш.Абдукаримов. – Тошкент: Наврўз, 2018. – 386 б.
112. Записки Восточнаго Отдѣления русскаго археологическаго общества. Томъ VI. – СПб.: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1892. – 399 с (без Протоколов (I-XII) и табл.).
113. Зиёев Ҳ. Тарих – ўтмиш ва келажак кўзгуси. – Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2002.

114. Золотницкий Н.И. Лингвистическая заметка и названиях Булгар, Биляр и Моркваши // Известия Общества Археологии, Истории и Этнографии. При Казанском Императорском университете. – т. III. – 1880-1882 год. – Казань. – 1884.
115. Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-тарих (Полный свод истории). / Перевод с арабского языка, примечания и комментарии П.Г.Булгакова. Дополнения к переводу, примечаниям и комментариям, введение и указатели Ш.С.Камолиддина. – Ташкент: Узбекистан, 2006. – 560 с. + вкл. 32 с.
116. Известия о Хозарах, Буртасах, Булгарах, Мадьярах, Славянах и Руссах. Абу-Али Ахмеда бен Омар Ибн-Даста. / Пер. Д.А. Хвольсон. – СПб., 1869.
117. Историко-этимологический словарь осетинского языка. т. I:А-К». М.; Л., 1958; т. II:L-R. Л., 1973; т. III:S-T». Л., 1979; т. IV:U-Z. Л., 1989; т. V:Указатель. М., 1995.
118. Ишаев А. Из лексики узбекских говоров Каракалпакии // Вопросы тюркологии. – Ташкент, 1965. – с. 116.
119. Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари (Қорақалпоғистондаги ўзбек шеваларининг қипчоқ группасидаги туркий тилларга муносабати. – Луғат). – Тошкент: Фан, 1977. – 176 б.
120. Ишаев А. Манғит шеваси лексикаси тарихидан // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Т., 1960. – №5. – Б. 64-67.
121. Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Тошкент: Фан, 1990. – 140 б.
122. Йўлдошев Д. Хоразм шеваларидаги субстрат қатламга мансуб баъзи сўзлар ҳақида. – Филологик тадқиқотлар. – Мақолалар тўплами. – Урганч, 2004.
123. Йўлдошев Р. Беруний – тилшунос. – Урганч, УрДУ нашри, 2011.

124. Йўлдошев Р., Ахмедов А. Хоразм шеваларида хоразмий сўзлар. – Эроний тилларнинг лексикологияси. –Мақолалар тўплами. – Тошкент, 2010. –Б. 110-117.
125. Йўлдошев Р., Матниязов А. “Муқаддимат-ул-адаб” – ўзбек тили тарихи учун ноёб манба // Илм сарчашмалари. – Урганч, 2013. – №10. – Б. 37-42.
126. Йўлдошев Р., Матниязов А. Қадимги хоразм тилига доир манбалар хусусида // Илм сарчашмалари. – Урганч, 2013. – №9. – Б. 40–43.
127. Йўлдошев Р., Матниязов А. Хоразм шевалари лексикасидаги хоразмий асосга эга сўзларнинг тарихий-этимологик тадқиқи // Илм сарчашмалари. – Урганч, 2015. – №10. – Б. 17-33.
128. Йўлдошев Р., Матниязов А.“Муқаддимат-ул-адаб” – ўзбек тили тарихи учун ноёб манба // Илм сарчашмалари. – Урганч, 2013. – №10. – Б. 37-42.
129. Камол Умий. – Тошбосма. – Қозон, – 1831.
130. Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. – Москва, 1951.
131. Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. – СПб.: Филологический факультет СПб ГУ, 2005. – 346 с.
132. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. – Харьков: Изд-во Харьковск. гос. ун-та, 1956. – 345 с.
133. Кошғарий Маҳмуд. Девону луғотит турк (Туркий сўзлар девони) / Нашрга тайёрловчи Қ.Содиқов. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017.
134. Кошғарий Маҳмуд. Туркий сўзлар девони (Девони луғотит турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи: С.М.Муталлибов. – Уч томлик. I том. – Тошкент: ЎзР ФА, 1960. – 499 б; ДЛТ, II т. – Т., 1963. – 427 б; ДЛТ, III т. – Т., 1963. – 463 б; ДЛТ, Индекс-луғат. / Ғ.Абдурахмонов ва С.Муталлибовлар иштироки ва таҳрири остида. – Т., 1967. – 550 б.

135. Кошғарий Маҳмуд. Туркий сўзлар девони (Девону-луғоти-турк) / Тўлдирилган ва ислоҳ қилинган иккинчи наشري. Нашрга тайёрловчи Ҳ.Болтабоев, Б.Исабеков. 3 томлик. – Тошкент: «Мумтоз сўз», 2016.

136. Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Выпуск XII. / Отв. ред. Б.Д.Греков. – М.-Л.: АН СССР, 1946. – 183 с; КСИИМК, вып. XIII. – М.-Л., 1946. – 206 с; КСИИМК, вып. XV. – М.-Л., 1947. – 154 с; КСИИМК, вып. 55. – М., 1954. – 164 с.

137. Крачковская В.А. Эволюция куфического письма в Средней Азии. – Эпиграфика Востока. Выпуск III. – Сборник статей. – Москва: АН СССР, 1949. – С. 2-27.

138. Қосимов С. Хоразмий ижоди: Номз. дисс. автореф. – Тошкент, 1950.

139. Мадрахимов А. Исследование по лексике огузского наречия узбекского языка: Дисс. ... док-ра филол. наук. – Т., 1978. – 381 с.

140. Мадрахимов О. Ўзбек тили ўғуз лаҳжаси лексикаси. – Тошкент: Фан, 1973. – 192 б.

141. Мадрахимов О. Ўзбек тили ўғуз лаҳжасининг қисқача қиёсий луғати. – Урганч: «Хоразм» таҳририяти нашр бўлими, 1999. – 194 б.

142. Маковельский А.О. Авеста. – Баку, 1960. – 70с. Эл. ресурс : http://www.avesta.org.ru/books/makovelsky/makovelsky_content.htm Веб-дизайн Ю.С.Лукашевич.

143. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.-Л., 1951.

144. Материалы Хорезмской экспедиции. Выпуск 4. / Под общ. ред. С.П.Толстова. – Москва: АН СССР, 1960. – 208 с; МХЭ, вып. 6. Ч. I. – М.: АН СССР, 1963. – 275 с; МХЭ, вып. 7. Ч. II. – М.: АН СССР, 1963. – 207 с.

145. Матниёзов А. Камол Эмий // «Урганч оқшоми» газетаси. – 2002 йил, август сони.

146. Матниёзов А.Р. «Ал-Осор ул-боқия» асаридаги хоразмий тилига оид астрономик атамаларнинг этимологик таҳлили // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. – Хива, 2016. – №2 (39). – Б. 47-52.
147. Матниёзов А.Р. «Қунйат ал-мунйа» асарининг Саудия нусхалари хусусида // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. – Хива, 2015. – №2. – Б. 46-50.
148. Матниёзов А.Р. Абу Райҳон Берунийнинг «Ал-Осор ул-боқия» асаридаги хоразмий тилига оид астрологик атамалар ҳақида // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. – Хива, 2015. – №4 (37). – Б. 51-55.
149. Матниёзов А.Р., Авазбаева У.Ў., Исмаилова Г.Б. XII аср хоразмшоҳлар давлатида Тарих илми // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. – 2017. – №3. – Б. 65-73.
150. Матниязов А. Камол Амий. – Урганч, 2006.
151. Матниязов А.Р. Қадимги Хоразм ёзма ёдгорликларини ўрганишдаги долзарб муаммолар // Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммолари ёш тадқиқотчилар талқинида: илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Самарқанд, 2016. – Б. 35-38.
152. Матниязов А.Р. Хорезмийские глоссы в «Фармакогнозии» Бируни // Тамаддун нури. – Тошкент: Ирак уо'ли полиграф, 2016. – №2. – Б. 46-49.
153. Мусаев К.М. Тюркско-иранские языковые связи // Советская Тюркология. – Баку, 1989. – № 6.
154. Муҳаббатнома. – Тошкент, 1959.
155. Муҳаммаджонова Г. Ўзбек тили лексикаси тараққиётининг баъзи масалалари. – Тошкент: Фан, 1982. – 88 б.
156. Мюллер Г.Ф. О народах издревле в России обитавших. / Пер. с нем. И. Долинским. – СПб., 1773.
157. Нажмиддинов З. Хоразмий тилини ўрганиш тарихидан // Эроний тилларнинг лексикологияси. – Мақолалар тўплами. – Т., 2010. – Б. 120-126.

158. Народы мира. Историко-этнографический справочник. – Москва: издательство «Советская энциклопедия», 1988. – 624 с.
159. Народы мира: Этнографические очерки. Народы Средней Азии и Казахстана. Том I. / Под общ. ред. С.П.Толстова. – Москва: Изд-во АН СССР, 1962. – 768 с.
160. Насыров Д.С. Общая характеристика диалектных систем каракалпакского языка и опыт их классификации // Советская Тюркология. –Баку, 1974. – №4.
161. Норбаева Ш.Х. Хоразм шеваларидаги кийим-кечак номларининг структур-семантик тадқиқи: Филол. фанлари бўйича фалс. д-ри дисс. – Т., 2017.
162. Опыт историко-типологического исследования иранских языков. – Том I: Фонология. / Отв. ред. В.С.Расторгуева. – Москва: Наука, 1975. – 240 с.
163. Основы иранского языкознания: Среднеиранские и новоиранские языки. / Отв. ред. В.А.Ефимов. – Москва: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 2008. – 446 с.
164. Поливанов Е.Д. Материалы по грамматике узбекского языка, выпуск 1. – Введение. – Ташкент, 1935. – 48 с. (с приложением схемы классификации узбекских говоров)
165. Поливанов Е.Д. Этнографическая характеристика узбеков, выпуск 1. – Происхождение и наименование узбеков. – Ташкент, 1926. – 31 с.
166. Поппе Н.Н. Монгольский словарь “МукаддаMAT ал-адаб”, ч. 1-2. – Труды ИВ АН СССР, т. 14. – М.-Л., 1938; ч. 3. – М.-Л., 1939.
167. Рабғузий Носируддин. Қисаси Рабғузий. – I-II китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1990.
168. Расторгуева В.С. Иранские языки. Введение. – В кн.: Языки народов СССР. т. I: Индоевропейские языки. – Москва, 1966.

169. Расторгуева В.С., Эдельман Д.И. Этимологический словарь иранских языков. Том 1: а-ā. – Москва: Восточная литература РАН, 2000. – 327 с; ЭСИЯ, т. 2: b-d. – М., 2003. – 502 с; ЭСИЯ, т. 3: f-h. – М., 2007. – 493 с.; Т. IV : i-k. 2011. 415 с.
170. Раҳмонов Н., Содиков Қ. Ўзбек тили тарихи: филология факультетлари талабалари учун дарслик. – Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2009.
171. Розий Фахриддин. Жомий ул-улум. – Тошбосма. – Тошкент, 1897.
172. Рузимбаев С. Специфика, типология и поэтика хорезмских дастанов: Автореф. дисс. ... д-ра. филол. наук. – Т., 1990. – 41 с.
173. Садыков К. Роль уйгуро-письменных памятников в формировании и развитии древнетюркского письменно-литературного языка // Institute of Asian Culture and Development. Volume 6. – Seoul, 2001. – Р. 1-9.
174. Садыков К.П. Графико-фонетические особенности тюркских уйгурописьменных памятников XI-XV вв.: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – 1992. – 49 с.
175. Самойлович А.Н. К истории литературного среднеазиатско-турецкого языка. – Сборник «Мир-Али-Шер». – Л., 1929. – С. 1-23.
176. Самойлович А.Н. Некоторые дополнения к классификации турецких языков. – Петроград, 1922.
177. Самойлович А.Н. Очерки по истории туркменской литературы. – Сб. «Туркмения», I. – 1929. – стр. 133.
178. Скворцов М.И., Скворцова А.В. Словарь Чувашско-русский и русско-чувашский. – Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 2003. – 432 с.
179. Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР (каталог). Том I. – Ташкент: АН УзССР, 1952. – 440 с; СВР, т. II. – Т., 1954. – 589 с;

СВР, т. III. – Т., 1955. – 555 с; СВР, т. IV. – Т., 1957. – 560 с; СВР, т. V. – Т., 1960. – 543 с; СВР, т. VI. – Т., 1963. – 736 с; СВР, т. VIII. – Т., 1967. – 798 с.

180. Содиков Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. / Такризчилар: А.Рустамов, Қ.Омонов. – Т., 2006. – 207 б.

181. Содиков Қ. Уйғур ёзуви тарихи: манбашунослик ва китобат тарихи масалалари. / Такризчилар: М.Исҳоқов, М.Ҳакимов. – Тошкент: Маънавият, 1997. – 96 б.

182. Содиков Қ., Омонов Қ. Илмий-танқидий матн яратиш замон талаби // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 2010. – №34.

183. Соколова В.С. Авеста: Опыт морфологической транскрипции и перевод / Подготовка материалов к изд. и ред. И.А.Смирнова. – СПб.: Наука, 2005. – 544 с.

184. Стеблин-Каменский И. М. Этимологический словарь ваханского языка. – СПб.: Петербургское востоковедение. 1999. – 480 с.

185. Струве В.В. П.К.Кововцов как ассириолог // Эпиграфика востока. – М.-Л.: АН СССР, 1953. – №8. – С. 3-9.

186. Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. / Отв. ред. М.Н.Тихомиров. – Москва: МГУ, 1948. – 352 с (+90 с табл.).

187. Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования (Тезисы докторской диссертации, защищенной на заседании Ученого совета Института истории АН СССР 31 августа 1942 г.). – Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, том XIII – М.-Л.: АН СССР, 1946. – С. 143-150.

188. Толстов С.П. Монеты шахов древнего Хорезма и древнехорезмийский алфавит // Вестник древней истории. – М., 1938. – №4 (5). – С. 120-145.

189. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. / Под. общ. ред. С.И.Вавилов, П.Ф.Юдин. – М.-Л.: АН СССР, 1948. – 326 с.

190. Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. – Дорулфунунлар ва педагогика институтларининг филология факультетлари талабалари учун дарслик. – Қайта ишланган ва тўлдирилган иккинчи наشري. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
191. Ўзбек тилининг лексикологияси. / Мас. мух. А.Ҳожиев, А.Аҳмедов. – Тошкент: Фан, 1981. – 313 б.
192. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). – Тошкент, Университет, 2000; II-жилд (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар) – Т., 2003; III-жилд (форсча, тожикча бирликлар ва улар билан ҳосилалар). – Т., 2009.
193. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: Фан, 1971.
194. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2003. – 704 б; ЎЗМЕ. 10-жилд.– Т., 2005. – 656 б.
195. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги «Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида»ги Фармони // Халқ сўзи газетаси. – Тошкент, 2016 йил 13 май.
196. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 12 ноябрдаги «Тошкент Ислом академиясини ташкил қилиш тўғрисида»ги Қарори // Халқ сўзи газетаси. – Тошкент, 2017 йил 12 ноябрь.
197. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори // Халқ сўзи газетаси. – Тошкент, 2017 йил 24 май.
198. Ураксин З.Г., Шакуров Р.З. IV Поволжская конференция по ономастике // Советская Тюркология. – Баку, 1974. – № 1.
199. Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1978. – 136 б.

200. Усмонов О. Ўзбек тили масалалари. – Ўрта Осиё Давлат университети илмий асарлари тўплами. – Тошкент, 1957.
201. Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. Том I. – Ташкент: Фан, 1966. – 652 с; Т. II. – Т.: Фан, 1972. – 779 с.
202. Фазылов Э.И. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века: Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. №1. Т., 1967.
203. Файзрахманов Г. Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии. – Казань, 2000.
204. Федотов М.Р. *В.В. Радлов* и *Н.И. Ашмарин* о происхождении чувашского языка // Советская Тюркология. – Баку, 1971. – № 5.
205. Федотов М.Р. К вопросу о древнечувашской письменности // Советская Тюркология. – Баку, 1972. – № 5.
206. Федотов М.Р. Отношение чувашского и общетюркского языков к языкам хазар, дунайских и волжских булгар, а также финно-угров // Советская Тюркология. – Баку, 1979. – № 3.
207. Фозилов Э. XIV аср Хоразм ёдномалари. – Тошкент: Фан, 1973. – 326 б.
208. Фрейман А.А. Хорезмийский язык. Материалы и исследования. – Часть I. / Отв. ред. С.П.Толстов. – М.-Л.: АН СССР, 1951. – 120 с.
209. Хабичев М.А. *Bagr, bagor* // Советская Тюркология. – Баку, 1975. – № 4.
210. Хакимзянов Ф. Следы диалектов в языке памятников Волжской Булгарии // Советская Тюркология. – Баку, 1974. – № 4.
211. Хакимзянов Ф.С. Булгарский язык. – Языки мира: Тюркские языки. – Бишкек, 1997. – стр. 47.
212. Хофиз Хоразмий. Девон 1-китоб. Нашрга тайёрловчилар: Ҳ.Сулаймон, Ф.Сулаймонова. –Т. 1981.

213. Хофиз Хоразмий. Девон 2-китоб. Нашрга тайёрловчилар: Ҳ.Сулаймон, Ф.Сулаймонова. –Т. 1981.
214. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов. Т. Фан, 1971.
215. Хорезми. Мухаббатнаме. Издание текста, транскрипция, перевод и исследования Э. Н. Нажиба. –М., 1961.
216. Хузангай А.Р. Второе рабочее совещание этимологов // Советская Тюркология. – Баку, 1983. – № 5.
217. Ҳакимжонов М. «Мукаддимат ул-адаб»нинг қўлёзмаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1978. – №6.
218. Шайкевич А.Я. Введение в лингвистику. – Москва, АСАДЕМА, 2005.
219. Шницер Я.Б. Иллюстрированная всеобщая история письменъ (съ 155 рисунками и 19 отдѣльными таблицами, печатанными красками и золотомъ). – СПб.: Изданіе А.Ф.Маркса, 1903. – 264 с.
220. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001.
221. Шпилевский С.М. О задачах деятельности Казанского ОАИЭ и о возможном содействии обществу со стороны жителей местного края. – Изв. ОАИЭ, т. III. – 1880-1882 год. – Казань, 1884.
222. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. – М.-Л., 1962.
223. Щербак А.М. К истории узбекского литературного языка древнего периода. – Сборник «Академику В.А.Гордлевскому». – Москва, 1953.
224. Щербак А.М. Огузнаме, Мухаббатнаме. – Памятники древнеуйгурской и староузбекской письменности. – Москва, 1959.
225. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. Москва: Наука. 1974. с.768; ЭСТЯ: общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ж», «Ж» и «Й». – 1989. –

مصطفى بن محمد حاجى خليفة. كشف الظنون عن اسامى الكتب. المجلدات الاول و 235. Kâtib Çelebi. Keşf-el-zunun, I-II cild. – الثانى. دار إحياء التراث العربى. بيروت لبنان. Maarif matbaasi, 1941. – Mukaddime, Kâtib Çelebinin hayati, ilmi şahsiyeti, Gustav Flügelin mukaddimesi 1-48 s. (Mustafo bin Muhammad Xozhi Xalifa. Kashf uz-zunun an asomi al-kutub wal-funun. – Al-Muzhallidot al-awwal wal-sonij. – Dor ihjo al-taros al-arabij. – Bajrut – Libnon, 1941). – I жилд: 1-939; II жилд: 940-2056 с.

مصطفى بن محمد حاجى خليفة. كشف الظنون عن اسامى الكتب. المجلدات الاول و 236. Kâtib Çelebi. Keşf-el-zunun, I-II cild. – الثانى. دار إحياء التراث العربى. بيروت لبنان. Maarif matbaasi, 1941. – Mukaddime, Kâtib Çelebi'nin hayati, ilmi şahsiyeti, Gustav Flügel'in mukaddimesi 1-48 s. (Mustafo bin Muhammad Xozhi Xalifa. Kashf uz-zunun a'n asomi al-kutub wal-funun. – Al-Muzhallidot al-awwal wal-sonij. – Dor ihjo al-taros al-arabij. – Bajrut – Libnon, 1941). – I jild: 1-939; II jild: 940-2056 s.

237. Yatimat ad-dahr fi fatovo ahl al-asr. – يتيمة الدهر فى فتوى اهل العصر. O'zR FA SHI fondi, №3050.

SHARTLI QISQARTMALAR:

Manbalar

АН – Академия наук

ЗИАО – Записки Императорского Археологического общества

ФА ШИ – Фанлар академияси Шарқшунослик институти

ФА ШҚИ – Фанлар академияси Шарқ қўлғзмалари институти

ОИЯ – Основы иранского языкознания

ОАИЭ – Общество Археологии, Истории и этнографии

СВР – Сборник восточных рукописей

ЧСР – Чувашско-русский словарь

D – Hofiz Xorazmiyning “Devon”i

G – Sayfi Saroyining “Gulistoni bit-turkiy” asari

MA – Mahmud Zamaxshariyning “Muqaddamat ul-adab” lugʻati

HF – “Nahj ul-farodis” asari

SB – Sulaymon Boqirgʻoniyning asari

Mn – Xorazmiyning “Muhabbatnoma” asari

NR – Nosiriddin Rabgʻuziyning “Qisasi Rabgʻuziy” asari

XSh – Qutbning “Xusrav va Shirin” asari

Tillar va dialektlar

xorazm t. – xorazm tili

xorazm sh. – xorazm shevalari

(o‘g‘.qip.) – o‘g‘uz, qipchoq lahjalari

chuv. – chuvash tili

o‘zb. – o‘zbek tili

slav. – slavyan tili

q.-q. – qoraqalpoq tili

Diakritik belgilar

***** – dastlabki o‘zak, negiz.

> – ... dan ... ga o‘tganlikni yoki o‘sib chiqqanlikni bildiradi.

< – ... ga ... dan o‘tganlikni yoki o‘sib chiqqanlikni bildiradi.

~ – aynan, o‘xshash.

Qisqartmalar

ad. – adabiy qipch. – qipchoq qirg‘. – qirg‘iz

av. – avesto (tili) Q-q. – Qoraqalpog‘iston lahj. – lahja

boz. – bozand (avesto) er. – eroniy turkm. – turkman

budd. – buddaviy yevr. – yevropa q.q. – qoraqalpoq

bulg‘. – bulg‘or tat. – tatar qad. – qadimgi

goh. – gohlar sug‘d. – sug‘diy qoz. – qozoq

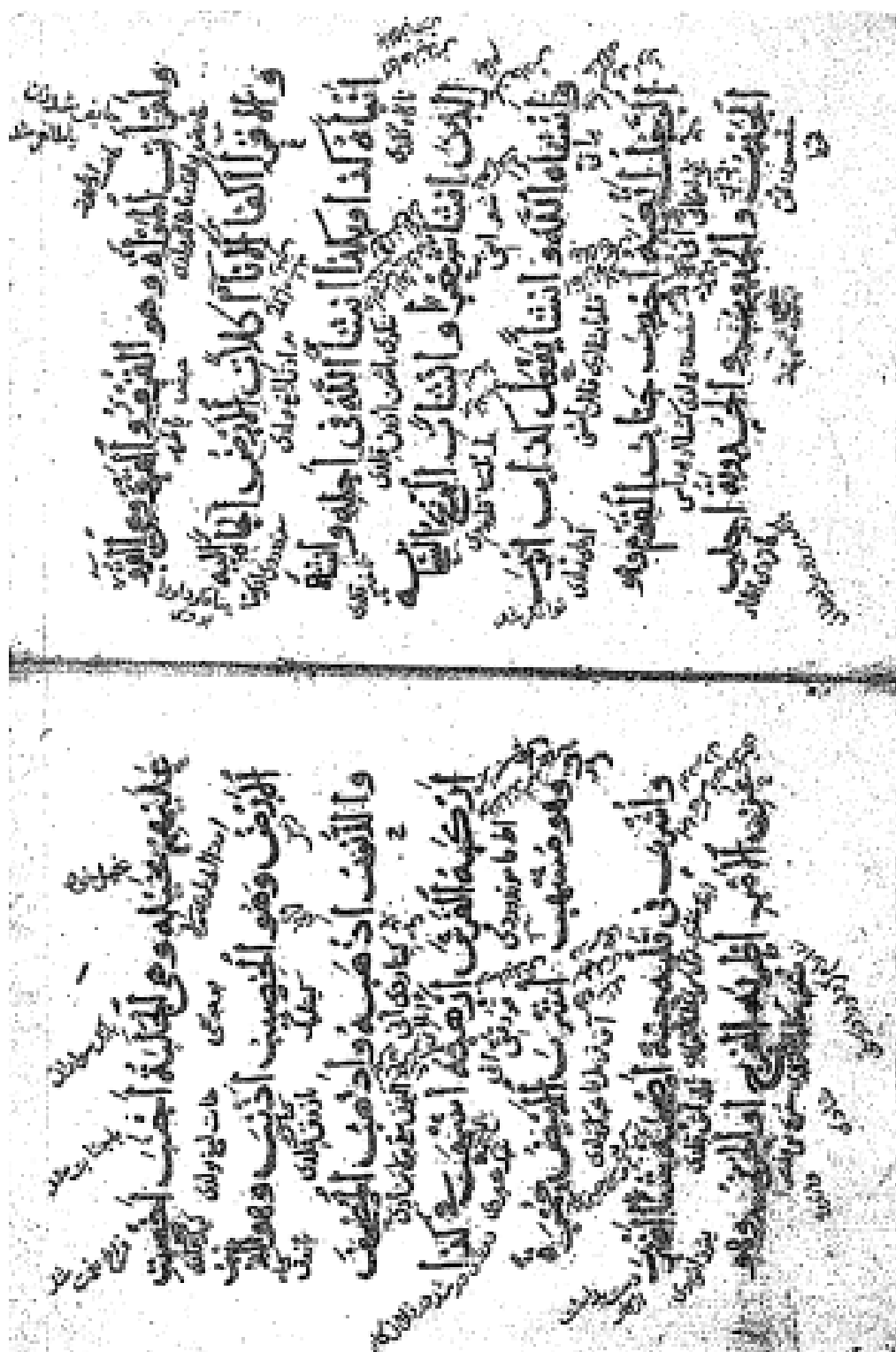
o‘zb. – o‘zbek mo‘g‘. – mo‘g‘ul (cha) chuv. – chuvash

shev. – sheva (lari) rus. – ruscha os. – osetin

slav. – slavyan xor. – xorazm (-iy) t. – tili

Xorazm shevalari uchun transkripsiya

a til orqa quyi ko‘tarilish unlisi *л* o‘zbek tilidagi *l* undoshi kabi
ə til oldi quyi/ o‘rta quyi undoshi kabi *м* o‘zbek tilidagi *m* undoshi kabi
б o‘zbek tilidagi *b* undoshi kabi *н* o‘zbek tilidagi *n* undoshi kabi
в o‘zbek tilidagi *v* undoshi kabi *нг* til oldi/til orqa *ng* undoshi
г o‘zbek tilidagi *g* undoshi kabi *o* til orqa o‘rta ko‘tarilish unlisi
э (chuqur) til orqa undoshi *ə* til oldi o‘rta ko‘tarilish unlisi
д o‘zbek tilidagi *d* undoshi kabi *п* o‘zbek tilidagi *p* undoshi kabi
e til oldi yuqori- o‘rta unlisi *p* o‘zbek tilidagi *r* undoshi kabi
жс qorishiq undosh *c* o‘zbek tilidagi *s* undoshi kabi
з o‘zbek tilidagi *z* undoshi kabi *т* o‘zbek tilidagi *t* undoshi kabi
u til oldi yuqori ko‘tarilish unlisi *y* til orqa yuqori ko‘tarilish unlisi
ь i unlisining varianti *y* tovushining yumshoq varianti
х i tovushining qattiq variant *x* (chuqur) til orqa undoshi
ь til o‘rta-orqa qattiq unlisi *х* o‘zbek tilidagi *h* undoshi kabi
ў o‘zbek tilidagi *y* undoshi kabi *ч* o‘zbek tilidagi *ch* undoshi kabi
κ o‘zbek tilidagi *k* undoshi kabi *ш* o‘zbek tilidagi *sh* undoshi kabi
қ (chuqur) til orqa undoshi

“Muqaddamat ul-adab” asarining Yozg‘ot nusxasi.

بسم الله الرحمن الرحيم

اللہ تعالیٰ مسئلہ تو خود حل فرمائے

[illegible][illegible]

“Nahj ul-farodis” asari.

محبان کجبان کو جو بان اوزی نو نوشوب کو نکول دامجوبی
 غراوند درو بان منکر سولادروب روا سوزله ما بر طرف سوزی
 ولکن بودعوی فلسفی تسلیم کلنک اینکل آمدی فنی تالیم
 بوپولدا فوروع دعوی قلماق محال سرب شفا دشارکن یکل کلم
 ددم اوردوک ایرسا کیریس سوزی باطل حق محبان اوزوکی قوری
 محبت دودش بو عشق شوق شراب اجمکلی شنگل الله کولور دلبری
 بومعشوق نبایل سنوک کوز کوسن حاجت بوق ازونی نلیم کن کوکاسن
 اردش آن اشرف دلیل اوشنوکا محبتو نه خلعتی خود سنکا
 محبتکم خطای اشکان محب غوغا له دین بولور سر سنکا
 بومشردن دین انکرو پوروشنکاس ایتماق حاجت بوق کوروشنکاسن
 اهلغای سنکاسن بلب بوق لوفوکل بوبارلق یرشدن ایراق کسکاسن
 شبان شبان فنا کرسنکا احق نو توغوالن جفا زمرنکا
 بله قدغوسرله نلورکان سینار اجلسون سزالیق سب اوزمهرنکا
 بله قدغویو توغوسز ابولغوغا نلیم تانغو آجی مزا بولغوغا
 خالی بولماسا ماسوی ظلمتی بزارم کوکول حق نوری بولغوغا
 سلب جلدنکم حجاب بولغوی الیم کیم الی ده بولغوغا

“Mu’in al-murid” asari. 23b

“Tafsir” asarining Mashhad nusxasi.

O‘ZBEK TILI, ADABIYOTI VA FOLKLORI INSTITUTI

Anvar Matniyazov, Berdaq Yusuf

O‘ZBEK TILINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI TARIXI

Toshkent – 2023

Muharrir Umida Avazbayeva

Texnik muharrir Munajat Ikramova

Sahifalovchi Habibullo Ergashev

Nashriyot litsenziyasi № 067107, 06.03.2023-y.

11-07.2023-yilda bosishga ruxsat etildi.

Qog‘oz bichimi 60x84 1/16. “Times New Roman” garniturası.

Shartli bosma tabog‘i 12.25. Adadi 500 nusxa.

Buyurtma raqami № 11/07-01 Bahosi shartnoma asosida.

“Euroasia print” MChJ korxonasida nashrga tayyorlandi va chop etildi.

Manzil: Toshkent sh., Uchtepa tumani, 1-uy.

Tel.: +998901206798;

email: euroasiaprint@gmail.com